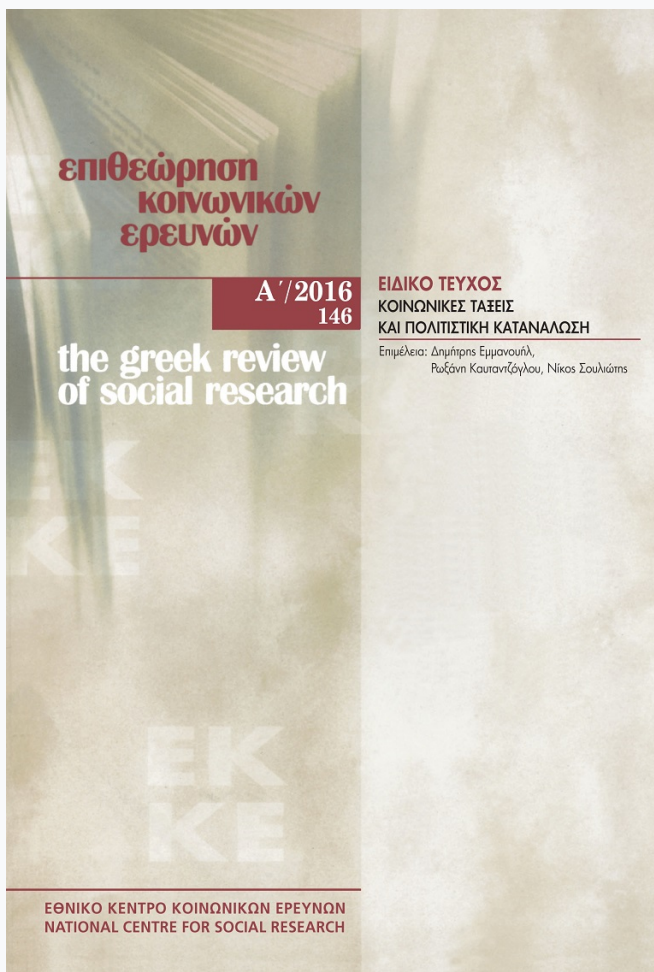

The Greek Review of Social Research

Vol 146 (2016)

Social classes and cultural consumption

Patterns of cultural consumption and social stratification in Athens: some general remarks on the Greek case

Δημήτρης Εμμανουήλ

doi: [10.12681/grsr.10646](https://doi.org/10.12681/grsr.10646)

Copyright © 2016, Δημήτρης Εμμανουήλ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Εμμανουήλ Δ. (2016). Patterns of cultural consumption and social stratification in Athens: some general remarks on the Greek case. *The Greek Review of Social Research*, 146, 189–228. <https://doi.org/10.12681/grsr.10646>

Δημήτρης Εμμανουήλ*

ΠΡΟΤΥΠΑ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΚΑΤΑΝΑΛΩΣΗΣ
ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΑΣΤΡΩΜΑΤΩΣΗ ΣΤΗΝ
ΑΘΗΝΑ: ΜΕΡΙΚΕΣ ΓΕΝΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ¹

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Πρόκειται για μια αξιολόγηση των ευρημάτων εμπειρικής έρευνας της πολιτιστικής κατανάλωσης «έξω από το σπίτι» στην Αθήνα του 2013 που κάλυψε ξεχωριστά τα πεδία του σινεμά, της μουσικής και του θεάτρου και χορού. Το παρόν κείμενο επιχειρεί μια σύνθεση με στόχο την αξιολόγηση εναλλακτικών μοντέλων της σχέσης μεταξύ τάξεων και τύπων κουλτούρας όπως του Bourdieu για τη σχέση «ομολογίας» και του Peterson για τον αυξανόμενο ρόλο των «παμφάγων» καταναλωτών πολιτισμού. Αν και η έκταση της παμφαγίας ήταν περιορισμένη, περιορισμένη εφαρμογή έχει και το σχήμα του Bourdieu καθώς σημαντικά τμήματα των ανώτερων στρωμάτων υιοθετούν το αντίθετο «λαϊκό» πολιτιστικό πρότυπο. Αυτό το «σχίσμα» εξετάζεται υπό το φως των απόψεων για τη λαϊκή κουλτούρα και τις εξελίξεις στην κατανάλωση και στα πολιτικά του πολιτισμού.

* Πολεοδόμος – Κοινωνικός Γεωγράφος. Ομότιμος Ερευνητής ΕΚΚΕ.

1. Το υλικό στην ανάλυση που ακολουθεί προέρχεται, όσον αφορά τα κύρια ευρήματα, από τις εκθέσεις των Εμμανουήλ, Καυταντζόγλου και Σουλιώτη για τα επιμέρους πεδία πολιτιστικής κατανάλωσης – σινεμά, μουσική, χορός και θέατρο. Βλ. Εμμανουήλ, Καυταντζόγλου και Σουλιώτης (2014) και Εμμανουήλ, Καμούτση, Καυταντζόγλου και Σουλιώτης (2015). Στο παρόν κείμενο επιχειρείται, αφενός, μια περαιτέρω ανάλυση και, αφετέρου, μια σύνθεση ώστε να αξιολογηθούν συνολικά τα ευρήματα από την σκοπιά των κύριων εναλλακτικών θεωρητικών υποθέσεων. Αυτή η ανάλυση οφείλει πολλά στις συζητήσεις με τους Νίκο Σουλιώτη και Ρωξάνη Καυταντζόγλου. Ωστόσο, η ευθύνη για τις απόψεις που εκφράζονται στα επόμενα ανήκει σε εμένα. Το κείμενο με μικρές διαφορές παρουσιάστηκε ως ανακοίνωση στην Ημερίδα/Εργαστήριο του ΕΚΚΕ «Πολιτιστική Κατανάλωση και Κοινωνικές Τάξεις», Αθήνα, 4 Νοεμβρίου 2014.

Λέξεις-κλειδιά: πολιτιστική κατανάλωση, κοινωνική διαστρωμάτωση, διάκριση, παμφάγοι, λαϊκή κουλτούρα, Αθήνα

1. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Η έρευνα τα ευρήματα της οποίας θα εξετάσουμε εδώ στόχευε στη διερεύνηση της σχέσης μεταξύ των πολλαπλών διαστάσεων της κοινωνικής διαστρωμάτωσης και των κοινωνικών διαφοροποιήσεων στις μορφές αστικής κατανάλωσης στην περίπτωση της Αθήνας. Η έρευνα ακολούθησε, σε γενικές γραμμές, την προσέγγιση που προτείνεται από το διεθνές συλλογικό ερευνητικό έργο «Κοινωνική θέση (status), στυλ διαβίωσης και πολιτιστική κατανάλωση: μια συγκριτική μελέτη» υπό τη διεύθυνση των T.W. Chan και J. H. Goldthorpe.² Η κύρια υπόθεση σε εκείνη την έρευνα ήταν ότι η κοινωνικο-οικονομική τάξη (σύμφωνα με το νεο-βεμπεριανό μοντέλο κοινωνικο-οικονομικών τάξεων που εισήγαγαν οι Erikson and Goldthorpe και το οποίο τυποποιήθηκε στο γνωστό σχήμα EGP και στη συνέχεια, με τροποποιήσεις, στην Ευρωπαϊκή Κοινωνικο-οικονομική Ταξινόμηση – ESeC) δεν επαρκεί για την κατανόηση των διαφορών στην πολιτιστική κατανάλωση και ότι ο ρόλος της διαστρωμάτωσης πρέπει να προσεγγιστεί μέσω της βεμπεριανής έννοιας της κοινωνικής θέσης (status). Το status σε αυτό το πλαίσιο προσδιορίζεται από την ιεράρχηση των επαγγελμάτων σύμφωνα με το κοινωνικό τους κύρος (prestige) –τον κοινωνικό σεβασμό και την αναγνώριση της αξίας από άλλους– ιεράρχηση που διαμορφώνει κοινωνικά στρώματα ως συλλογικότητες που εν πολλοίς διαμορφώνονται από σχέσεις μεταξύ κοινωνικά ίσων ή παραπλήσιας θέσης. Στην περίπτωση της πολιτιστικής κατανάλωσης, τα ευρήματα των ερευνών που συντονίστηκαν από τους Chan and Goldthorpe σε ένα ευρύ φάσμα χωρών, υποδεικνύουν ότι η κοινωνική θέση έχει σαφώς περισσότερο καθοριστικό ρόλο από την οικονομική τάξη. Αυτός ο καθοριστικός ρόλος δεν βασίζεται σε μιαν απλή σχέση *ένα-προς-ένα* (homology³) μεταξύ

2. Βλ. το συλλογικό τόμο που επιμελήθηκε ο Chan (2010).

3. Η επιλογή από τον Bourdieu του βιολογικού όρου *homology* αντί του πιο συνηθισμένου «ισομορφία» έχει ενδιαφέρον. Ομόλογο στη βιολογία είναι ένα στοιχείο, λ.χ. του σκελετού του ανθρώπινου χεριού όταν αντιστοιχεί σε στοιχείο του σκελετού άλλου σπονδυλωτού που το «χέρι» του έχει την ίδια δομή με το ανθρώπινο χέρι, ομοιότητα που προέρχεται από κοινή εξελικτική γενεαλογία. Από αυτή την άποψη, η έννοια της *homology* είναι πιο σύνθετη από την απλή μορφολογική ομοιότητα. Από την άλλη, όμως,

συγκεκριμένων στρωμάτων και των μορφών πολιτιστικής κατανάλωσης, όπως προτείνεται στο φημισμένο έργο του Bourdieu για τις διακρίσεις στα γούστα (1984, 1979) όπως και σε έργα επιγόνων του, αλλά σε μια πιο σύνθετη σχέση, όπου οι μορφές κατανάλωσης και οι τύποι καταναλωτών συχνά διατέμνουν διαφορετικές τάξεις/στρώματα. Παράλληλα, διαπιστώθηκε ότι τα πρότυπα και οι ομάδες πολιτιστικής κατανάλωσης δεν ακολουθούν το κλασικό σχήμα «υψηλού-μέσου-χαμηλού πολιτισμού» (highbrow-middlebrow-lowbrow culture όπως, μεταξύ άλλων, στο Gans, 1974) ένα σχήμα στο οποίο εν πολλοίς βασίζεται και η *Διάκριση* του Bourdieu, αλλά προσεγγίζουν περισσότερο το σχήμα «παμφάγοι/μονοφάγοι» του Peterson (1992, 1996) όπου οι πολιτιστικά παμφάγοι συγκεντρώνονται περισσότερο στα ανώτερα στρώματα, ενώ οι μονοφάγοι και μια μεγάλη κατηγορία «ανενεργών» ή απεχόντων περισσότερο στα κατώτερα. Τόσο η στατιστική δομή αυτών των σχέσεων που επιτρέπει σημαντικές αναμειξεις ανά τάξη όσο και ο «δημοκρατικός», κατά τον Peterson, χαρακτήρας του σύγχρονου φαινομένου της πολιτιστικής παμφαγίας, από την πλευρά των ελίτ και της μεσαίας τάξης, υποδεικνύουν επίσης ότι η υπόθεση της αυστηρής σχέσης «ομολογίας» μεταξύ τάξεων και κουλτούρας (και η σημασία της για την κοινωνική αναπαραγωγή) δεν συνάδει με τα εμπειρικά δεδομένα.

Από την άλλη, διαπιστώνεται ότι τα δεδομένα της κοινωνικής ανισότητας/διαστρωμάτωσης τόσο σε όρους οικονομικών πόρων όσο και σε όρους διαφορών στο διαθέσιμο χρόνο αναψυχής, στο status και στο πολιτιστικό κεφάλαιο είναι τόσο ισχυρά ώστε υπονομεύουν την ακριβώς αντίθετη υπόθεση: τις «μετανεωτερικές» θεωρίες που απορρίπτουν τη σημασία της διαστρωμάτωσης – και γενικότερα τη σφαίρα της παραγωγής – στις σύγχρονες κοινωνίες και προτάσσουν την αυτονομία και τον πρωταρχικό ρόλο της κατανάλωσης και την επιλογή στυλ ζωής και κοινωνικής ταυτότητας μέσω της κατανάλωσης. Πιο ειδικά, τα ευρήματα υπονομεύουν τους ισχυρισμούς ότι έχουμε μεταβεί σε μια εποχή «εξατομίκευσης» των τρόπων ζωής, των καταναλωτικών προτύπων και της κοινωνικής ταυτότητας σε βαθμό πλήρους αποδέσμευσης από τα παραδοσιακά σχήματα οικονομικής τάξης και κοινωνικής θέσης.⁴

δηλώνει, πράγματι, μια απλή αντιστοιχία ένα-προς-ένα, ενώ η έννοια της ισομορφίας περιλαμβάνει και περιπτώσεις σύνθετων και δυσανάγνωστων μετασχηματισμών.

4. Βλ. ιδιαίτερα τα έργα των Giddens (1991), Bauman (2002, 2007) και Featherstone

Η έρευνα που εκπονήθηκε στην Αθήνα του 2013,⁵ στόχευε, πέρα από τον έλεγχο των προαναφερθέντων κεντρικών ερευνητικών υποθέσεων, να συμβάλει στην κάλυψη ορισμένων από αυτά τα κενά στην ελληνική περίπτωση. Πρώτον, να δοκιμαστεί η εμπειρική αποτελεσματικότητα του νέο-βεμπεριανού μοντέλου διαστρωμάτωσης και, συμπληρωματικά, των όψεων του που έχουν να κάνουν με την κοινωνική κινητικότητα. Δεύτερον, να καλυφθεί ένα ευρύ φάσμα μορφών κατανάλωσης τόσο πολιτιστικής (οι επισκέψεις σε κινηματογράφο και σε κλειστούς χώρους ή υπαίθριες εκδηλώσεις για μουσική, θέατρο ή χορό) όσο και, πέρα από αυτά τα καθιερωμένα στενά όρια στις σχετικές μελέτες, με πεδία όπως η κατοικία – τόσο κύρια όσο και δευτερεύουσα/παραθεριστική, τα αυτοκίνητα, τα ψώνια για ρουχισμό και η βραδινή έξοδος για φαγητό.⁶ Στο παρόν κείμενο ωστόσο δεν θα επεκταθούμε στα πεδία όπου είναι εμφανής ο καθοριστικός ρόλος των οικονομικών επιρροών (κατοικία, αυτοκίνητα, ρουχισμός και, λιγότερο, έξοδος για φαγητό) αλλά θα εστιάσουμε στα τρία πεδία πολιτιστικής κατανάλωσης (σινεμά, χορός-θέατρο και μουσική).

Στους πρόσθετους στόχους της παρούσας έρευνας προστίθενται εξ αντικειμένου και σημαντικές ελληνικές ιδιαιτερότητες που επηρέασαν το σχεδιασμό των ερωτήσεων και τον υποκείμενο θεωρητικό προβληματισμό. Πρώτον και σημαντικότερο η οικονομική κρίση και οι μείζονες επιπτώσεις της από το 2010 και μετά. Δεύτερον, οι τοπικές μορφές που έλαβαν οι επιρροές της παγκοσμιοποίησης στα μέσα ενημέρωσης και διαφήμισης και στις μορφές κατανάλωσης καθώς και οι τάσεις αύξησης του καταναλωτισμού από τη δεκαετία του 1990. Σε μια ημι-περιφερειακή χώρα, όπως η Ελλάδα, με μεγάλη Διασπορά, πολλούς σπουδαστές στο εξωτερικό και ευρύ τουριστι-

(1992). Για την επιρροή του Bauman και του Baudrillard στις μεταμοντέρνες θεωρίες της πόλης και της αστικής κατανάλωσης, βλ. Clarke (2003).

5. Πρόκειται για ποσοτική έρευνα τυχαίου συστηματικού δείγματος 2.508 νοικοκυριών, από τα οποία επιλέχθηκε τυχαία ένα μέλος 18-65 ετών, στην ευρύτερη αστική περιοχή της Αθήνας (το σύνολο σχεδόν της ηπειρωτικής Αττικής και η Σαλαμίνα). Η έρευνα χρηματοδοτήθηκε στο πλαίσιο της Δράσης «Αριστεία» της ΓΓΕΤ από το ελληνικό κράτος και την Ευρωπαϊκή Ένωση.

6. Οι μελέτες που συμπεριλήφθηκαν στο πρόγραμμα των Chan and Goldthorpe – όπως και πολλές άλλες σχετικές μελέτες – πάσχουν κατά κανόνα από το γεγονός ότι τα στοιχεία κατανάλωσης βασίζονται σε αλλότριες πηγές όπως οι καθιερωμένες πολιτιστικές απογραφές. Η έρευνα του 2013 στην Αθήνα είχε τη δυνατότητα να εφαρμόσει κοινή προσέγγιση και εξαρχής σχεδιασμό των τυπολογιών κατανάλωσης.

κό τομέα, αυτές οι διεθνείς επιρροές θέτουν ιδιαίτερα σημαντικά ερωτήματα σχετικά με τη γένεση και διάχυση των τρόπων κατανάλωσης και τη διαμόρφωση ρηγμάτων μεταξύ εθνικών/τοπικών και διεθνών/κοσμοπολίτικων πολιτισμικών πρακτικών που πιθανότατα διατέμνουν τα αμιγώς ταξικά μορφώματα.⁷ Τέλος, στις τυπικές σε αυτές τις έρευνες διακρίσεις μεταξύ υψηλού ή ανώτερου πολιτισμού και λαϊκών⁸ μορφών πολιτιστικής κατανάλωσης δεν μπορεί να μην ληφθεί υπόψη το ιστορικό πλαίσιο με τις διαμάχες γύρω από την ελληνικότητα, τη σύγκρουση εθνικο-λαϊκού και δυτικοτρόπου/ευρωπαϊκού πολιτισμού και, τέλος, για τον λαϊκισμό και, ιδιαίτερα, την κληρονομιά που άφησαν οι ισχυρές ηγεμονικές τάσεις ανάπτυξης του λαϊκού πολιτιστικού προτύπου την περίοδο 1960-1967, μετά την μεταπολίτευση και τα πρώτα χρόνια πολιτικής κυριαρχίας του ΠΑΣΟΚ (βλ. Ζορμπά, 2014, κεφ. 4).

2. ΤΑ ΕΜΠΕΙΡΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ: ΠΕΔΙΑ ΚΑΤΑΝΑΛΩΣΗΣ, ΟΜΑΔΕΣ ΚΑΤΑΝΑΛΩΤΩΝ ΚΑΙ ΔΙΑΣΤΡΩΜΑΤΩΣΗ

Και στα τρία πεδία πολιτιστικής κατανάλωσης – κινηματογράφο, μουσική και θέατρο-χορό – η στατιστική ανάλυση των επιλογών χώρου/είδους ξεχώρισε τέσσερις παρόμοιες ομάδες («λανθάνουσες τάξεις» σύμφωνα με την ορολογία της μεθόδου latent class analysis):

7. Για τις δυσκολίες εφαρμογής μοντέλων συσχετισμού της διαστρωμάτωσης με την κατανάλωση που έχουν αναπτυχθεί σε χώρες του αναπτυσσόμενου «πυρήνα» της Ευρώπης σε μια χώρα όπως η Τουρκία (Ustuner and Holt, 2010). Για ορισμένες όψεις της διάρθρωσης της δημόσια ορατής κατανάλωσης στην Αθήνα, βλ. Σουλιώτης (2009). Για ορισμένες επισκοπήσεις της σύγχρονης προβληματικής στην γεωγραφία της αστικής κατανάλωσης, βλ. Goss (2004), Wynne and O'Connor (1998), Williams et al. (2001). Αν και υπάρχουν αρκετές οικονομετρικές αναλύσεις αγοράς με έμφαση στη διάκριση μεταξύ νεωτερικών/μετα-νεωτερικών τρόπων κατανάλωσης στην Ελλάδα, υπάρχει εμφανής έλλειψη σύγχρονων κοινωνιολογικών αναλύσεων. Οι παλαιότερες μελέτες, βέβαια, έδιναν βάρος κυρίως στις κλασικές αντιθέσεις παραδοσιακού/σύγχρονου, αστικού/αγροτικού (βλ. Καραποστόλης, 1983).

8. Ο όρος «λαϊκό» (popular) έχει στις διεθνείς μελέτες κατανάλωσης τόσο την έννοια του «δημοφίλους» (pop) όσο και την έννοια της παραδοσιακής κουλτούρας των κατώτερων στρωμάτων (folk). Ωστόσο, εξίσου συχνά αναφέρεται και στα ευρέα «λαϊκά στρώματα» ως το αντίθετο των ελίτ και της «αξιοπρεπούς» μεσαίας τάξης – μια έννοια ουσιαστικά ταξική. Στην παρούσα εργασία και με δεδομένη την επικρατούσα χρήση στην ελληνική μεταπολεμική περίοδο, ο όρος «λαϊκός» θα παραπέμπει σε αυτή την τρίτη εκδοχή – η οποία, ωστόσο, συχνά έχει και την έννοια του δημοφίλους.

1) Τους «**ανώτερους**» καταναλωτές που, αν και δείχνουν κάποια ευρύτητα επιλογών (στοιχεία παμφαγίας), επικεντρώνονται κυρίως σε χώρους/είδη «υψηλού» πολιτισμού και, παράλληλα, αποφεύγουν τα κατ' εξοχήν «λαϊκά» είδη. Και οι τρεις ομάδες ανωτέρων στα αντίστοιχα τρία πεδία κατανάλωσης δείχνουν έντονα αυξανόμενη συγκέντρωση στις υψηλές βαθμίδες της κοινωνικής ιεραρχίας.

2) Τους ακραίους «**παμφάγους**» που οι επιλογές τους καλύπτουν ουσιαστικά όλο το φάσμα χώρων/ειδών. Πρόκειται για πολύ μικρές ομάδες και στα τρία πεδία (1%-6%) που κατανέμονται στην ιεραρχία της κοινωνικής διαστρωμάτωσης με τρόπο ουσιαστικά όμοιο με αυτόν των «ανωτέρων».

3) Τους «**λαϊκούς**» που εμφανίζουν προφίλ επιλογών σε χώρους/είδη αντιδιαμετρικό από τους «ανώτερους» με σημαντική συγκέντρωση σε λαϊκά είδη και αποχή από τα υψηλά. Οι «λαϊκοί» στο σινεμά και στη μουσική διατέμνουν την κοινωνική ιεραρχία ακολουθώντας μια σχεδόν οριζόντια κυρτή καμπύλη που παρουσιάζει σχετικά αυξημένη συγκέντρωση στα μέσα στρώματα, ενώ στο θέατρο-χορό αυτή η καμπύλη παρουσιάζει σημαντική πτώση στα κατώτερα στρώματα.

4) Τους «**ανενεργούς**» που παρουσιάζουν είτε πολύ περιορισμένη είτε, κυρίως, καθόλου συμμετοχή στα πολιτιστικά θεάματα που εξετάστηκαν. Πρόκειται για ιδιαίτερα μεγάλη ομάδα (χονδρικά 40% στο σινεμά, 60% στη μουσική, 80% στο θέατρο-χορό) που παρουσιάζει εν πολλοίς την αντίθετη κατανομή από το σύνολο των ανωτέρων και παμφάγων, καθώς αυξάνεται έντονα στα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα. Πρόκειται, επίσης, για ομάδα που η έκτασή της αυξάνεται στις μεγαλύτερες ηλικίες ανεξάρτητα από το κοινωνικό στρώμα, γεγονός που τις προσδίδει σημαντική διαταξικότητα.⁹

Από τη φύση τους, τόσο η ομάδα των ακραίων παμφάγων όσο και η ομάδα των ανενεργών δεν παρουσιάζουν ενδιαφέρον όσον αφορά το προφίλ των επιλογών χώρου/είδους. Το ενδιαφέρον προφανώς επικεντρώνεται στις ομάδες των ανωτέρων και των λαϊκών (εφεξής χωρίς εισαγωγικά). Ο Πίνακας 1 παρουσιάζει τη σχέση τους στις κατανομές χώρων/ειδών στα τρία πεδία πολιτιστικής κατανάλωσης.

9. Αν και εδώ εξετάζουμε τον ρόλο της κοινωνικής διαστρωμάτωσης, θα πρέπει να τονιστεί ότι ο ρόλος της ηλικίας και, σε μικρότερο βαθμό, του φύλου είναι ιδιαίτερα σημαντικός στη διαμόρφωση και τον χαρακτήρα των ομάδων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Ποσοστά επισκέψεων των ανώτερων και των λαϊκών στην κοινωνική ιεραρχία των χώρων/ειδών

Είδη κινηματογραφικής ταινίας

Ιεραρχία γούστου-status	Κατηγ. Σινε		Ανώτεροι	Λαϊκοί
1	8	Σινεφίλ – Ταινίες δημιουργών	40,9%	5,1%
2	2	Δραματικές – Κοινωνικές	83,2%	13,2%
3	6	Ιστορικές – Εποχής	45,4%	17,7%
4	11	Μουσικές – Χορευτικές	12,7%	4,3%
5	1	Κομεντί – Αισθηματικές	47,1%	20,3%
6	3	Αστυνομικές – Κατασκοπευτικές	18,5%	45,8%
7	12	Κινούμενα σχέδια	19,0%	19,9%
8	10	Κωμωδίες	52,5%	49,3%
9	9	Φαντασίας – Επιστημονικής φαντασίας	11,1%	38,1%
10	7	Περιπέτειες – Πολεμικές – Western	11,7%	52,6%
11	4	Δράσης – Πολεμικών τεχνών	2,1%	45,6%
12	5	Θρίλερ – Τρόμου	9,6%	35,1%

Χώροι/Είδη μουσικής

Ιεραρχία γούστου-status	Κατηγ. Μουσ.		Ανώτεροι	Λαϊκοί
1	7	Χώρους κλασικής-σύγχρονης μουσικής και όπερας	46,1%	2,2%
2	5	Μουσικές σκηνές/club για τζαζ και εθνικές μουσικές	54,8%	6,5%
3	4	Μουσικές σκηνές για έντεχνο ελληνικό και διεθνές τραγούδι	52,1%	23,6%
4	6	Μουσικές σκηνές/club για συναυλίες ροκ, ποπ-ροκ, μέταλ, ηλεκτρονική, ραπ, χιπ-χοπ κ.λπ.	50,3%	23,2%
6	3	Μουσικά μεξεδωπωλεία και μουσικές ταβέρνες	38,8%	64,7%
7	2	Ρεμπετάδικα – Λαϊκά πάγκα	1,5%	57,7%
8	1	Μεγάλες πίστες	8,2%	40,6%

(*): Χωρίς την κατηγορία «Άλλο είδος κλειστού χώρου μουσικής»

Είδη θεάτρου

Ιεραρχία γούστου-status	Κατηγ. Θ & Χ		Ανώτεροι	Λαϊκοί
1	2	Παραστάσεις πειραματικού-σύγχρονου θεάτρου	67,4%	5,8%
2	3	Παραστάσεις αρχαίου θεάτρου	46,0%	14,3%
3	1	Παραστάσεις κλασικού θεάτρου	70,5%	31,7%
4	6	Μιούζικαλ	8,8%	30,8%
5	7	Παιδικό Θέατρο	20,4%	22,8%
6	4	Ελαφρό θέατρο	1,8%	38,8%
7	5	Επιθεωρήσεις	0,4%	45,5%

Είδη θεάτρου και χορού μαζί

Θέση status	Κατηγ. Θ & Χ	Είδη	Ανώτεροι	Λαϊκοί
1	Θ2	Παραστάσεις πειραματικού-σύγχρονου θεάτρου	67,4%	5,8%
2	Θ3	Παραστάσεις αρχαίου θεάτρου	46,0%	14,3%
3	Θ1	Παραστάσεις κλασικού θεάτρου	70,5%	31,7%
4	X2	Σύγχρονος χορός	36,8%	9,4%
5	X3	Χορευτικά θεάματα (shows)	16,5%	17,9%
6	Θ6	Μούζικαλ	8,8%	30,8%
7	X1	Κλασικό μπαλέτο	23,9%	17,9%
8	Θ7	Παιδικό θέατρο	20,4%	22,8%
9	Θ4	Ελαφρό θέατρο	1,8%	38,8%
10	Θ5	Επιθεωρήσεις	0,4%	45,5%
11	X4	Ελληνικοί χοροί	4,9%	33,9%

Οι κατανομές των χώρων/ειδών στον Πίνακα 1 πρέπει θεωρητικά να είναι διαρθρωμένες σύμφωνα με μια σαφή *ιεραρχία του καλού γούστου* από τη σκοπιά των *ανώτερων* καταναλωτών ώστε, σύμφωνα με αυτήν την προσέγγιση, να γίνει φανερό η διάκριση μεταξύ «υψηλής» κουλτούρας και λαϊκής (κατώτερης). Πώς προσδιορίζεται αυτή η ιεραρχία γούστου; Στο πνεύμα του Bourdieu, αυτή η ιεραρχία ορίζεται από την κυρίαρχη τάξη, τους δημόσιους και ημι-δημόσιους

ελίτ θεσμούς και το εκπαιδευτικό σύστημα. Τη σημασία της πολιτικής των θεσμικών οργάνων τονίζει και ο Peterson (1992). Ωστόσο, αυτά τα στοιχεία είναι συχνά ασαφή και ενώ σίγουρα δίνουν μια γενική εικόνα, δεν λύνουν επιμέρους προβλήματα κατάταξης. Ούτε οι απλές ποσοτικές προτιμήσεις της ομάδας των ανώτερων καταναλωτών προσφέρουν μια συστηματική κατάταξη καθώς, τόσο στο σινεμά όσο και στη μουσική (όχι τόσο στο θέατρο-χορό) προκρίνουν κατατάξεις που δεν φαίνονται πειστικές: στο σινεμά ως πρώτες (βάσει των επισκέψεων) αναδεικνύονται οι δραματικές-κοινωνικές ταινίες και οι κωμωδίες, ενώ στη μουσική ως πρώτα είδη αναδεικνύονται το jazz-ethnic και το έντεχνο τραγούδι. Οι αναμενόμενες κορυφές της ιεραρχίας (σινεμά δημιουργών και κλασική μουσική-όπερα) εμφανίζονται σε χαμηλότερες θέσεις.

Αυτό που διαφεύγει από αυτές τις προσεγγίσεις είναι ότι η ιεράρχηση χώρων/ειδών σύμφωνα με κριτήρια «καλού γούστου» είναι ταυτόχρονα και *ανταγωνιστική κοινωνική ιεράρχηση* από τη σκοπιά των ανώτερων καταναλωτών: τα πολιτιστικά είδη δεν αξιολογούνται μόνο με βάση το καλό γούστο (πολιτιστική ιεράρχηση), αλλά και με βάση το κριτήριο να συγκεντρώνουν επίσης *λιγότερους* επισκέπτες *κακού* γούστου δηλαδή, κατά τεκμήριο, των χαμηλότερων στρωμάτων (κοινωνική ιεράρχηση). Με αυτό το σκεπτικό ιεραρχήσαμε τους χώρους και τα είδη ανάλογα με την κοινωνική σύνθεση (το status) των «πελατών» τους υπολογίζοντας το μέσο δείκτη status κάθε χώρου/είδους. Η κατάταξη που προέκυψε χρησιμοποιήθηκε στον Πίνακα 1. Όπως είναι εύκολα φανερό, αυτή η «κοινωνική» κατάταξη δεν διαφέρει ουσιαστικά από αυτή που θα προέκυπε από μια «πολιτιστική» ιεράρχηση των ειδών και χώρων από μορφωμένα άτομα των ανώτερων στρωμάτων στην Ελλάδα.

Οι τέσσερις ομάδες καταναλωτών είναι, πρώτον *κοινές* στα τρία αυτά πεδία κατανάλωσης –ένα εύρημα που έχει ενδιαφέρον από μόνο του– και, δεύτερον, ιεραρχούνται κοινωνικά με ουσιαστικά την ίδια σειρά: ανώτεροι – παμφάγοι – λαϊκοί –ανενεργοί. Όπως φαίνεται στον Πίνακα 2, όλοι οι μέσοι δείκτες των σημαντικών διαστάσεων διαστρωμάτωσης κλιμακώνονται, με λίγες δευτερεύουσες εξαιρέσεις,¹⁰ σύμφωνα με αυτή την ιεράρχηση.

10. Αυτές έχουν να κάνουν κυρίως με διαφορές στη σχετική θέση των παμφάγων ως προς τους ανώτερους. Όπως έχουμε, ωστόσο, σημειώσει ήδη, οι μικρές ομάδες των παμφάγων παρουσιάζουν ουσιαστικά παρόμοιο κοινωνικό προφίλ διαστρωμάτωσης με

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

*Πεδία και Ομάδες κατανάλωσης βάσει επιλογής χώρου/είδους
– Μέσα κοινωνικά χαρακτηριστικά διαστρωμάτωσης*

ΜΟΥΣΙΚΗ	%	Μ. δείκτης Status	Μ. δείκτης ESEC5	Μέσο μην. εισόδημα	Μ. δείκτης εκπαιδευσ.	Μ. δείκ. εκπ. πατέρα
Ανώτεροι	13,4%	1,069	1,791	1.830,6	3,439	2,526
Παμφάγοι	2,9%	0,775	1,968	1.444,0	3,161	2,436
Λαϊκοί	21,7%	0,355	2,328	1.477,3	2,897	2,052
Ανενεργοί	62,0%	-0,188	2,869	1.221,4	2,467	1,667
ΘΕΑΤΡΟ-ΧΟΡΟΣ						
Παμφάγοι	1,1%	1,519	1,542	1.956,3	3,458	2,042
Ανώτεροι	11,6%	1,240	1,578	1.743,4	3,482	2,426
Λαϊκοί	9,2%	0,595	2,138	1.720,9	3,051	2,071
Ανενεργοί	78,1%	-0,115	2,797	1.258,4	2,545	1,784
ΣΙΝΕΜΑ						
Ανώτεροι	28,7%	0,857	1,948	1.604,7	3,205	2,125
Παμφάγοι	5,9%	0,828	1,929	1.678,3	3,291	2,417
Λαϊκοί	25,0%	0,147	2,593	1.438,8	2,796	2,082
Ανενεργοί	40,4%	-0,509	3,119	1.103,2	2,221	1,521

Πιο συγκεκριμένα, ο μέσος δείκτης κοινωνικού status βάσει του επαγγέλματος (που έχει εκτιμηθεί από τις σχέσεις γάμου και φιλίας), ο μέσος αριθμός οικονομικής τάξης (για τις τάξεις ESeC 1-5), το μέσο μηνιαίο εισόδημα του νοικοκυριού στο οποίο ανήκει ο ερωτώμενος, το μέσο επίπεδο εκπαίδευσης (για επίπεδα 1-4) και, τέλος, ο μέσος δείκτης εκπαίδευσης (με αντίστοιχες τιμές 1-4) του πατέρα του ερωτώμενου ως δείκτης κοινωνικής καταγωγής και δείκτης σημαντικού μέρους του διαθέσιμου πολιτισμικού κεφαλαίου.¹¹ Στον ίδιο πίνακα

τους ανώτερους και για τις ανάγκες αυτής της ανάλυσης μπορούν να θεωρηθούν μέρος μιας γενικότερης «ανώτερης» ομάδας. Αξιοσημείωτη είναι και η μικρή διαφορά μεταξύ του μέσου εισοδήματος των λαϊκών και, αφενός, των παμφάγων στη μουσική και, αφετέρου, των ανώτερων στο θέατρο-χορό. Αυτό οφείλεται στον παράγοντα της ηλικίας: οι παμφάγοι στη μουσική και οι ανώτεροι στο θέατρο-χορό είναι αρκετά νεώτεροι, χαρακτηριστικό που συνδέεται με χαμηλότερα εισοδήματα.

11. Για τους ορισμούς και τα ευρήματα σχετικά με τις διαστάσεις διαστρωμάτωσης

φαίνεται στην πρώτη στήλη και το σχετικό μέγεθος κάθε ομάδας στο αντίστοιχο πεδίο.

Πριν υπεισέλθουμε στην ειδικότερη ανάλυση αυτής της δομής διαστρωμάτωσης, αξίζει να γίνουν μερικά σχόλια για το μέγεθος της ομάδας των *ανενεργών* (ή απεχόντων) που στο πεδίο της μουσικής φτάνει το 62% και στο θέατρο-χορό το 78%. Κατ' αρχήν, αυτά τα ποσοστά είναι πολύ υψηλά ακόμη και σε χώρες με πολύ πλουσιότερη πολιτιστική υποδομή: στο σύνολο της Αγγλίας η μη-συμμετοχή σε μουσικές εκδηλώσεις και παραστάσεις θεάτρου-χορού (σε ένα χρόνο αντί δύο όπως σε αυτή την έρευνα) ξεπερνάει το 80% και το 70%, αντίστοιχα (Chan and Goldthorpe, 2005, 2006). Αντίθετα, όταν συμπεριληφθούν και οι ακροάσεις στο σπίτι, τα ποσοστά των ανενεργών είναι ριζικά χαμηλότερα. Στην περίπτωση της Αθήνας έχουμε βέβαια τον περιορισμό των στοιχείων στη συμμετοχή σε «ζωντανές» εκδηλώσεις. Από την άλλη, τα στοιχεία μας καλύπτουν την Αθήνα σε αντίθεση με το σύνολο της χώρας όπου, ευλόγως λόγω των διαφορών στην προσφορά και στις υποδομές, τα ποσοστά των ανενεργών θα ήταν πολύ υψηλότερα. Τέλος, υπάρχει και ο ειδικός παράγοντας της οικονομικής κρίσης που έχει περιορίσει σημαντικά την έκταση των δηλώσεων εξόδου για πολιτιστική κατανάλωση σε κάποιο είδος – μια μείωση της τάξης του 15% σε όλα τα πεδία. Αυτό παρά το γεγονός ότι στα δικά μας στοιχεία αρκεί μια τουλάχιστον επίσκεψη στα δύο χρόνια για να καταγραφεί συμμετοχή, μια διαφοροποίηση από τη συνήθη μέθοδο που αποφασίστηκε ακριβώς λόγω της κρίσης. Η μέση *συχνότητα* επισκέψεων ανά έτος έχει πιθανότατα μειωθεί περισσότερο. Συνοψίζοντας, τα ποσοστά ανενεργών είναι οπωσδήποτε υψηλά αλλά δεν μπορούν να γίνουν συστηματικές συγκρίσεις με άλλες χώρες λόγω όλων αυτών των ειδικών συνθηκών.

Ο προηγούμενος Πίνακας 2 δίνει μια εικόνα όπου οι τέσσερις ομάδες κατανάλωσης διαφοροποιούνται με λίγο-πολύ σαφή τρόπο και αντιστοιχούν σε διάφορα επίπεδα της κοινωνικής ιεραρχίας σε όλες τις διαστάσεις της κοινωνικής διαστρωμάτωσης. Ωστόσο, αυτή η εικόνα είναι *παραπλανητική*. Πρώτον, στον πίνακα φαίνονται απλοί μέσοι όροι που υποκρύπτουν την ιδιαίτερη κατανομή των ομάδων σε *πολλαπλά* επίπεδα της κοινωνικής διαστρωμάτωσης. Δεύτερον, η σημασία και η επιρροή των διάφορων διαστάσεων της

και την κοινωνική καταγωγή/κινητικότητα, βλ. Εμμανουήλ, 2014. Για τη νέο-βεμπεριανή προσέγγιση στη διαστρωμάτωση, βλ. Breen, 2005.

διαστρωμάτωσης διαφέρει σημαντικά. Κατ' αρχήν πρέπει να ξεχωρίσουμε τις δύο βασικές διαστάσεις της διαστρωμάτωσης σύμφωνα με την νέο-βεμπεριανή προσέγγιση που είναι η οικονομική τάξη (εδώ στη βάση του προτύπου ESeC με πέντε τάξεις) και την ιεραρχία κοινωνικών θέσεων (status – που εδώ μετρείται με τον ποσοτικό δείκτη STGIDX που αντιστοιχεί σε μεγάλες επαγγελματικές κατηγορίες) από τις άλλες διαστάσεις όπως το εισόδημα (INCOME100 – το μηνιαίο εισόδημα νοικοκυριού διαιρεμένο με 100 για σαφέστερες διαφοροποιήσεις), το επίπεδο εκπαίδευσης (EDULV4 με τιμές 1-4) και το επίπεδο εκπαίδευσης του πατέρα (EDULV4F με τιμές 1-4).¹² Αυτές οι τρεις τελευταίες μεταβλητές σχετίζονται έντονα με τις τάξεις και τα στρώματα status και κατά συνέπεια η παρόμοια διαφοροποίησή τους με αυτές της τάξης και του status σε αυτό το συγκεντρωτικό επίπεδο δεν λείπει πολλά. Πιο συγκεκριμένα, δεν σημαίνει ότι απαραίτητα έχουν την ίδια σημασία ή επιρροή. Ο ρόλος τους έχει ενδιαφέρον γιατί το εισόδημα, η εκπαίδευση του ατόμου και η εκπαίδευση του πατέρα του ως δείκτης της κοινωνικής καταγωγής και του πολιτιστικού κεφαλαίου που αυτή «κληροδοτεί», μπορεί, στο *ατομικό επίπεδο*, να διαφοροποιούνται σημαντικά από το τυπικό επίπεδο που αντιστοιχεί σε άτομα μιας τάξης ή ομάδας status. Αυτός ο ρόλος κάθε παράγοντα μπορεί να εκτιμηθεί μόνο με πολυπαραγοντική στατιστική ανάλυση στο επίπεδο των ατόμων σε συνδυασμό με τον ρόλο της τάξης και του status.

Στον Πίνακα 3 συνοψίζονται τα ευρήματα μιας τέτοιας πολυπαραγοντικής ανάλυσης για τα τρία πεδία πολιτιστικής κατανάλωσης και για τρεις και τέσσερις καταναλωτικές ομάδες (με συνένωση των ανώτερων και των παμφάγων στα πεδία πλην του σινεμά) με τη μέθοδο της «πολυωνυμικής λογιστικής παλινδρόμησης (multinomial logistic regression). Αυτή η αρκετά δυσανάγνωστη μέθοδος, καθώς κάθε μια ομάδα συγκρίνεται με κάποια άλλη, επιβάλλεται από τη φύση του υπό ερμηνεία αντικείμενου, την *πιθανότητα* ένταξης δηλαδή σε μια ομάδα καταναλωτών αντί μιας άλλης – ένα είδος πολλαπλής κατηγορικής «εξηγημένης μεταβλητής» που δεν επιδέχεται απλές μεθόδους γραμμικής παλινδρόμησης.

12. Για τους ορισμούς βλέπε τη σχετική έκθεση (Εμμανουήλ, 2014) και το σχετικό άρθρο στον παρόντα τόμο.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3
*Πρότυπα κατανάλωσης – επιρροή των παραγόντων
 διαστρωμάτωσης*

ΠΕΔΙΑ	Ψεύδο R ²	ESEC5	INCOME 100	STGIDX	EDULV4	EDULV4F
ΜΟΥΣΙΚΗ	0,224					
ΛΑΪΚ v. ANEN		+ESEC2	0,027***			-EDUF1
ΑΝΩΤ&Π v. ANEN			0,030***	0,236* NF	-EDU12	-EDUF12
ΛΑΪΚ v. ΑΝΩΤ					+EDU123	+EDUF1
ΘΕΑΤΡΟ-ΧΟΡΟΣ	0,148					
ΛΑΪΚ v. ANEN			0,031***			
ΑΝΩΤ&Π v. ANEN			0,021**	0,292**	-EDU12	-EDUF1
ΛΑΪΚ v. ΑΝΩΤ					+EDU3	+EDUF3
ΣΙΝΕΜΑ	0,335					
ΑΝΩΤ v. ANEN			0,023**	0,309***	-EDU12	-EDUF1
ΠΑΜΦ v. ANEN			0,034**			-EDUF1
ΛΑΪΚ v. ANEN			0,027***		-EDU1	-EDUF1
ΠΑΜΦ v. ΑΝΩΤ						
ΛΑΪΚ v. ΑΝΩΤ				-0,219**	+EDU123	

Σημειώσεις: Ο αριθμός αστερισκών δηλώνει την στατιστική σημαντικότητα στα επίπεδα 0,05, 0,01, 0,001. Στις μη ποσοτικές (κατηγορικές μεταβλητές) σημειώνονται οι κατηγορίες που είναι σημαντικές τουλάχιστον στο επίπεδο 0,05. Οι κατηγορίες αναφοράς (που δεν εμφανίζονται) είναι ESEC5=5, EDULV4=4, EDULV4F=4.

Μπορούμε να συνοψίσουμε τα αποτελέσματα του πίνακα ως εξής:

- 1) Η κοινωνικο-οικονομική τάξη με τον αυστηρό σχεσιακό ορισμό του προτύπου ESEC δεν έχει σημαντική στατιστική επιρροή στη διαμόρφωση των ομάδων – πλην μιας μοναδικής περίπτωσης (ESEC5=2, λαϊκοί έναντι ανενεργών στη μουσική).
- 2) Αντίθετα, ο δείκτης κοινωνικής θέσης (status) έχει και στα τρία πεδία σημαντικό (θετικό) ρόλο στη διαμόρφωση της ομάδας των ανώτερων-παμφάγων σε σύγκριση με τους ανενεργούς. Ωστόσο, στην περίπτωση της μουσικής αυτό ισχύει μόνο όταν δεν συμπεριληφθεί ο παράγων της εκπαίδευσης του πατέρα (σημειώνεται με «NF»).

- 3) Οι λαϊκοί σε σχέση με τους ανώτερους-παμφάγους στη μουσική και στο θέατρο-χορό δεν δείχνουν επιρροή από το status – ένα σημαντικό εύρημα που καταδεικνύει ότι δεν πρόκειται για το εκ διαμέτρου αντίθετο των ανώτερων στην κοινωνική ιεραρχία ή, πιο σημαντικό, ότι η «λαϊκή» κατανάλωση μουσικής και θεάτρου-χορού δεν αποτελεί σημαντικό σηματοδότη χαμηλού status. Αντίθετα, στην περίπτωση των λαϊκών στο σινεμά υπάρχει αρνητική επιρροή του επιπέδου status. Προφανώς πρόκειται για μια ομάδα που επικεντρώνεται σε είδη όπου η μέτρια και χαμηλή ποιότητα είναι το κυρίαρχο στοιχείο (σηματοδότης χαμηλού status) και όπου δεν υπαισέρονται ισχυρά εθνολαϊκά στοιχεία εναλλακτικής κουλτούρας που θα τα αναβάθμιζαν από άποψη κύρους – όπως στην περίπτωση της μουσικής.¹³
- 4) Το εισόδημα αποτελεί σημαντικό θετικό παράγοντα αύξησης όλων των ομάδων σε σχέση, όμως, μόνο με τους ανενεργούς.
- 5) Το εκπαιδευτικό επίπεδο έχει σημαντική αλλά σύνθετη επιρροή:
- Το χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης (1 & 2) έχει αρνητική επίπτωση στους ανώτερους και παμφάγους (μόνο στο ανώτερο στο σινεμά).
 - Το ίδιο ισχύει για το χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο του πατέρα (1 ή 1 & 2).
 - Όλα τα εκπαιδευτικά επίπεδα κάτω του 4 (4: πτυχίο ΑΕΙ και άνω) έχουν θετική επιρροή στους λαϊκούς σε σχέση με τους ανώτερους – που σημαίνει ότι η ανώτατη εκπαίδευση έχει, αντίστροφα, σημαντικά θετική επιρροή στο πιθανότητα να ανήκει κανείς στην ομάδα των ανώτερων.

Στον Πίνακα 3 εμφανίζονται μόνο οι κύριες μεταβλητές που σχετίζονται άμεσα με την κοινωνική διαστρωμάτωση. Ωστόσο, υπάρχουν και άλλοι παράγοντες που αποδείχθηκαν σημαντικοί σε αρκετές περιπτώσεις και τους οποίους δεν θα εξετάσουμε εδώ αναλυτικά: το φύλο, η ηλικία, η κατάσταση της υγείας, το αν υπάρχουν μικρά παιδιά ή νεαρής ηλικίας έφηβοι στην οικογένεια και, τέλος, το καθεστώς αλλοδαπού μετανάστη που αυξάνει σημαντικά την πιθανότητα

13. Από την άλλη, δεν πρέπει να ξεχνούμε ότι και τα πλέον «κατώτερα» διεθνή είδη όπως τα φιλμ δράσης/πολεμικών τεχνών έχουν συχνά σημαντικές λαϊκές/λαϊκιστικές διαστάσεις όπως τα θέματα της εκδίκησης και της αντίστασης στην κοινωνική αδικία. Συνεπώς η στερεότυπη πρόσληψη τους ως *μόνον* είδη απλής διασκέδασης χαμηλής ποιότητας είναι ανεπαρκής και μεροληπτική.

να ανήκει κάποιος στους ανενεργούς. Από αυτούς, ο παράγοντας της ηλικίας είναι ο πιο σημαντικός και απαιτεί πιο εκτεταμένη αναφορά. Πρώτον, η μεγαλύτερη ηλικία είναι ιδιαίτερα σημαντική στον σχηματισμό των ανενεργών και, αντίστροφα, η νεαρότερη ηλικία είναι σημαντικός θετικός παράγοντας στο σχηματισμό τόσο των λαϊκών όσο και των παμφάγων σε σχέση με τους ανώτερους (με εξαιρέση, και στις δύο περιπτώσεις, το πεδίο του χορού και θεάτρου).¹⁴ Θα επανέλθουμε σε αυτά τα σημεία όπως και στον προηγούμενο κατάλογο επιρροών στα επόμενα.

3. Η ΚΑΤΑΤΜΗΣΗ ΤΗΣ ΚΑΤΑΝΑΛΩΣΗΣ ΣΤΑ ΑΝΩΤΕΡΑ ΣΤΡΩΜΑΤΑ ΚΑΙ Η ΥΠΟΘΕΣΗ ΤΗΣ ΣΧΕΣΗΣ «ΟΜΟΛΟΓΙΑΣ»

Υπάρχουν, όπως λέει και ο John Goldthorpe για τη θεωρία του πολιτισμικού κεφαλαίου (2007), δύο εκδοχές των απόψεων του Bourdieu: μια «ήπια» και μια «ακραία» («εξημερωμένη» και «άγρια» κατά τον J.G). Η «ήπια» εκδοχή θα ήταν εδώ ότι η ανώτερη πολιτιστική κατανάλωση συνδέεται στατιστικά σε μεγάλο βαθμό με τα ανώτερα στρώματα ενώ η «λαϊκή» με τα κατώτερα. Το πρώτο σκέλος επαληθεύεται από τα ευρήματα μας, το δεύτερο όμως ουσιαστικά όχι. Η «ακραία» εκδοχή θα επέμενε ότι υπάρχει σε καθοριστικό βαθμό αντιστοιχία ένα-προς-ένα και ότι τα ταξικά σηματοδοτημένα πρότυπα πολιτισμικής κατανάλωσης συνιστούν βασικό στοιχείο των ταξικών διακρίσεων και του μηχανισμού αναπαραγωγής τους. Αυτή η ακραία εκδοχή διαψεύδεται εμπειρικά.¹⁵ Εξετάστε τον επόμενο πίνακα για τη σύνθεση της πρώτης (ανώτερης) κατηγορίας οικονομικής τάξης και status ανάλογα με τις περιπτώσεις συνδυασμών μεταξύ ομάδων κατανάλωσης στη μουσική και στο θέατρο-χορό. Οι συνδυασμοί έχουν καταταγεί σε ένα εύλογο συνεχές (με πρωτεύον κριτήριο, όπου υπάρχει αμφιβολία, το θέατρο-χορό ως το πλέον «ελίτ» πεδίο). Οι δύο δεξιές στήλες δείχνουν τα ποσοστά της ευρύτε-

14. Η επιρροή του φύλου είναι σημαντική μόνο στο θέατρο-χορό όπου σε όλες τις «ενεργές» ομάδες το ποσοστό των γυναικών είναι σημαντικά ανώτερο του μέσου ποσοστού στο δείγμα, καθώς και στους λαϊκούς του σινεμά όπου υπερτερούν οι άνδρες.

15. Για παρόμοιες διαπιστώσεις στη βάση υλικού από μια σειρά άλλες χώρες, βλ. τις αναλύσεις στο Chan (2010). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον από αυτή την άποψη έχει η μελέτη των των Coulanges και Lemel (στο ίδιο) για τη Γαλλία. Οι διαπιστώσεις των μελετών αυτών γίνονται για συγκεκριμένα πεδία πολιτιστικής κατανάλωσης. Η ανάλυση εδώ συνδυάζει τρία σημαντικά πεδία και συνεπώς έχει μεγάλη ευρύτητα.

ρης κατηγορίας που μπορεί να θεωρηθεί «ανώτερη» και αυτής που μπορεί να θεωρηθεί «λαϊκή» καθώς και των μικτών περιπτώσεων με γκριζο (λαϊκοί στο ένα πεδίο και ανώτεροι στο άλλο). Η πρώτη δεξιά στήλη δείχνει τα ποσοστά στο σύνολο, ενώ η τελευταία μόνο στους πολιτιστικά ενεργούς (μετά αφαίρεση των ανενεργών).

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Συνδυασμοί ομάδων κατανάλωσης μουσικής και θεάτρου-χορού στην ανώτερη τάξη και το ανώτερο στρώμα status

	Μουσική	Θέατρο-Χορός	STATUSG5=1		Σύνολο %	Ενεργοί
1	Ανω-Παμφ	Ανω-Παμφ	90	15,4%	34,9%	54,0%
2	Ανεν	Ανω-Παμφ	48	8,2%		
3	Ανω-Παμφ	Ανεν	66	11,3%		
4	Λαϊκ	Ανω-Παμφ	25	4,3%	8,0%	12,4%
5	Ανω-Παμφ	Λαϊκ	22	3,8%		
6	Λαϊκ	Λαϊκ	23	3,9%	21,7%	33,6%
7	Ανεν	Λαϊκ	23	3,9%		
8	Λαϊκ	Ανεν	81	13,9%		
9	Ανεν	Ανεν	206	35,3%	35,3%	
					100,0%	100,0%

	Μουσική	Θέατρο-Χορός	ESEC5=1		Σύνολο %	Ενεργοί
1	Ανω-Παμφ	Ανω-Παμφ	112	13,4%	30,7%	49,9%
2	Ανεν	Ανω-Παμφ	58	6,9%		
3	Ανω-Παμφ	Ανεν	87	10,4%		
4	Λαϊκ	Ανω-Παμφ	32	3,8%	6,9%	11,3%
5	Ανω-Παμφ	Λαϊκ	26	3,1%		
6	Λαϊκ	Λαϊκ	39	4,7%	23,9%	38,8%
7	Ανεν	Λαϊκ	32	3,8%		
8	Λαϊκ	Ανεν	129	15,4%		
9	Ανεν	Ανεν	323	38,5%	38,5%	
					100,0%	100,0%

Κατ' αρχήν οι «γκρίζες» περιπτώσεις όπου συνυπάρχουν δύο αντιφατικές εντάξεις σε ομάδες κατανάλωσης, όπου, δηλαδή, άτομα είναι λαϊκοί και ταυτόχρονα (σε άλλο πεδίο) ανώτεροι ή παμφάγοι, είναι περιορισμένες. Πιο σημαντικό, όμως, είναι το ότι αν και η μερικώς ή καθ' ολοκληρία «ανώτερη» κατανάλωση υπερτερεί σε αυτές τις κοινωνικά ανώτερες κατηγορίες (50%-54% μετά εξαίρεση των ανενεργών), η αντίστοιχη ομάδα λαϊκών αγγίζει ποσοστά 34% με 39%, συνυπάρχουν δηλαδή δύο σημαντικές και πολύ διαφορετικές πολιτισμικές ομάδες. Το ίδιο ισχύει και στην επόμενη κατηγορία 2 στις οικονομικές τάξεις και ομάδες status όπου τώρα όμως υπερτερεί αριθμητικά η λαϊκή ομάδα.

Η ύπαρξη δύο εξίσου σημαντικών σε μέγεθος ριζικά διαφορετικών πολιτιστικά ομάδων στην ανώτερη τάξη καθώς και στο επόμενο επίπεδο που συνιστά, κατά τον Bourdieu, μέρος της μικροαστικής τάξης, δεν είναι, προφανώς, συμβατή με την υπόθεση της αυστηρά «ομολογικής» σχέσης. Θα μπορούσαν, βέβαια, να γίνουν δύο ενστάσεις. Πρώτον, η πρώτη τάξη του πενταμερούς νεο-βεμπεριανού σχήματος ή το πρώτο στρώμα του πενταμερούς σχήματος διαστρωμάτωσης κατά status περιγράφει αυτό που ο Bourdieu ονομάζει «κυρίαρχη» τάξη; Μήπως αυτές οι κοινωνικές κατηγορίες είναι πολύ ευρείες και, ως συνέπεια, εμφανίζουν πολιτισμική ανομοιογένεια; Δεύτερον, λαμβάνει υπόψη αυτή η ανάλυση την άποψη του Bourdieu για τη σημασία των διαφορετικών υπο-κατηγοριών (ή άλλως «κλασμάτων» - fractions) στην κυρίαρχη τάξη με διαφορετική σύνθεση πολιτισμικού και οικονομικού κεφαλαίου που πιθανόν εξηγεί αυτές τις διαφοροποιήσεις στην πολιτιστική κατανάλωση;

Ας εξετάσουμε πρώτα τη δεύτερη ένσταση. Κατ' αρχήν ο Bourdieu στη *Διάκριση* δεν θεωρεί ότι οι πολιτιστικές πρακτικές της ανώτερης υπο-κατηγορίας με μεγάλο οικονομικό κεφάλαιο και περιορισμένο πολιτισμικό δεν ανήκουν στο χώρο της «υψηλής» και «νόμιμης» πολιτιστικής κατανάλωσης. Απλώς χαρακτηρίζονται από περισσότερο συντηρητικές και λιγότερο μοντερνιστικές και διανοούμενες μορφές *υψηλής* κατανάλωσης. Αλλά ας αγνοήσουμε αυτό το ουσιαστικό σημείο και ας περιοριστούμε στα ελληνικά δεδομένα. Στην περιορισμένη κατηγορία που ανήκει τόσο στο ανώτερο στρώμα status 1 όσο και στην οικονομική τάξη 1, η «λαϊκή» ομάδα καταναλωτών (σύμφωνα με τη λογική του Πίνακα 4) εμφανίζει είτε ίδια είτε *ανώτερα* στοιχεία μέσου εισοδήματος και μέσου εκπαιδευτικού επιπέδου τόσο του ερωτώμενου όσο και του πατέρα σε σύγκριση με την

ομάδα των «ανώτερων» καταναλωτών. Αυτό ισχύει ακόμα και όταν περιοριστούμε περαιτέρω στους *ευπορότερους* από αυτό το ανώτερο υπο-στρώμα (βάσει του εισοδήματος).¹⁶ Συνεπώς, ο κατακερματισμός σε διαφορετικές πολιτιστικά ομάδες δεν οφείλεται κυρίως σε σημαντικές διαφορές είτε στο οικονομικό είτε στο πολιτιστικό κεφάλαιο.

Σχετικά με την πρώτη ένσταση, θα πρέπει να δούμε συνοπτικά το πώς ο Bourdieu και οι επίγονοι του ορίζουν τις κοινωνικές τάξεις. Όπως έχει υπογραμμιστεί από πολλούς, ο Bourdieu (που δεν χρησιμοποιεί τον όρο *status* ή *status group*) αντιμετωπίζει το βεμπεριανό αναλυτικό δίπτυχο οικονομική τάξη/ομάδα *status* με τη θεωρητική υπόθεση ότι στις *πραγματικές*¹⁷ «κοινωνικές τάξεις» και τα δύο αποτελούν ουσιώδη συστατικά στοιχεία. Πρακτικά, οι κοινωνικές τάξεις στη «Διάκριση» συγκροτούνται από συγκεκριμένες επαγγελματικές κατηγορίες που αφενός διαφοροποιούνται ανάλογα με το οικονομικό κεφάλαιο που διαθέτουν (πρακτικά το εισόδημα και την παρουσία) και το πολιτισμικό κεφάλαιο (πρωτίστως το εκπαιδευτικό επίπεδο) και αφετέρου μπορεί να επιμερίζονται σε μεγάλα «κλάσματα» τάξεων όταν υπάρχουν σημαντικές διαφορές στη σύνθεση των κεφαλαίων. Εξ υποθέσεως, στη βάση των θεωριών του *habitus*, της κοινωνικής αναπαραγωγής μέσω της εκπαίδευσης και της κληρονομιάς και, τέλος του κυρίαρχου ιεραρχικού συστήματος πολιτισμικής διάκρισης, τα λοιπά στοιχεία που δίνουν την πλούσια υφή στην έννοια του πολιτισμικού κεφαλαίου (όπως το «συμβολικό» κεφάλαιο) συμπαροκολουθούν, ως θεωρητικά αρμόζει, τις κοινωνικές τάξεις αυτού του σχήματος και τις καθιστούν «ορατές» και «πραγματικές» (Weininger, 2005). Σε μια πρώτη ματιά, αυτή η προσέγγιση μοιάζει πολύ με τα μοντέλα ιεραρχικής κατανομής των επαγγελματιών που καθιερώθηκαν στην Αμερική τις δεκαετίες 1950 και 1960 (π.χ. Blau and Dunkan, 1967) με βάση κυρίως δείκτες εισοδήματος και εκπαίδευσης – μοντέλα που από νεο-βεμπεριανή σκοπιά συνιστούν ιεραρχία *status* και όχι τάξεις. Ωστόσο, το σχήμα του Bourdieu είναι σαφώς πιο διαρθρωτικό και

16. Τα σχετικά στοιχεία είναι στη διάθεση των ενδιαφερόμενων ερευνητών.

17. Με την έννοια των υποκειμενικά αντιληπτών («ευδιάκριτων») οριοθετημένων κοινωνικών ομάδων – πραγματικότητα που στον Bourdieu βασίζεται στο κοινό επίπεδο διαβίωσης και στυλ ζωής (και όχι απαραίτητα στη συλλογική ταξική δράση). Θα πρέπει να προσθέσουμε ότι εδώ εμφανίζεται μια σημαντική διαφορά με τους νεο-βεμπεριανούς που δεν θεωρούν αναγκαίο στοιχείο τη διαμόρφωση υποκειμενικά αντιληπτών τάξεων (το αντιμετωπίζουν ως ενδεχόμενο).

Ξεκινάει με κύρια κατασκευαστικά στοιχεία μεγάλες επαγγελματικές κατηγορίες που προσεγγίζουν, αν και ατελώς και χωρίς αναλυτικό ορισμό, σχήματα που ανήκουν στην μαρξιστική παράδοση. Με βάση αυτή την ανάγνωση του ταξικού σχήματος της «Διάκρισης», δεν βλέπουμε το λόγο γιατί η ομάδα status 1 (στον Πίνακα 4) που αποτελείται από ανώτερα τμήματα της Διευθυντικής-Επαγγελματικής τάξης δεν καλύπτει τις προϋποθέσεις αξιολόγησης της θεωρίας της «ομολογικής» σχέσης. Βεβαίως, αυτή η «κοινωνική τάξη» είναι πολύ πιο ευρεία σήμερα από ό,τι στο Παρίσι της δεκαετίας του 1960 και έχει τροφοδοτηθεί από κύματα εκτεταμένης κοινωνικής κινητικότητας. Αυτό που αξιολογείται, όμως, δεν είναι ο ρεαλισμός του σχήματος της «Διάκρισης» για τον συγκεκριμένο τόπο και χρόνο αλλά η αξία

ΠΙΝΑΚΑΣ 5
*Η πολιτιστική κατανάλωση των ανώτερων («ελίτ»
υποομάδων status*

Ανώτερες ομάδες status	Συμμετοχή σε ομάδες πολιτιστικής κατανάλωσης*					
	Αριθ.	% στο δείγμα	Μόνο σε ανώτερη/ ανώτερες	Μόνο σε λαϊκή/ λαϊκές	Μικτή: ανώτερη και λαϊκή	Σύνολο πολιτιστικά ενεργών
Στρώμα status 1	584	23,2%	270	113	129	512
% Πολιτιστικά ενεργών			52,7%	22,1%	25,2%	100,0%
1. «Ελίτ» επαγγελματιών**	223	8,9%	100	46	54	200
			50,0%	23,0%	27,0%	100,0%
2. «Ελίτ» 1 με ανώτερο οικογενειακό εισόδημα (4-5)	142	5,6%	68	30	34	132
			51,5%	22,7%	25,8%	100,0%
3. «Ελίτ» 2 με γονέα ΑΕΙ	61	2,4%	23	14	20	57
			40,4%	24,6%	35,1%	100,0%

(*): Αφορά και τα τρία πεδία πολιτιστικής κατανάλωσης (μουσική, θέατρο-χορό, σινεμά).

(**): Ανωτ. Στελέχη της διοίκησης και των δημόσιων οργανισμών, Διευθυντές σε επιχειρήσεις 10+ ατόμων, Μηχανικοί, Νομικοί, Ιατρικά επαγγέλματα πλην νοσηλευτών, Καθηγητές ΑΕΙ-ΤΕΙ.

του ως γενικότερη θεωρία και, ειδικότερα, η αξία του ως θεωρητικού εργαλείου στην περίπτωση της σημερινής Αθήνας.

Ωστόσο, για να είμαστε καλύτερα καλυμμένοι απέναντι σε αιτιάσεις μεροληψίας, αξίζει τον κόπο να εξετάσουμε τα δεδομένα μετά περαιτέρω περιορισμό του «άνωτερου» στρώματος status 1 ώστε να είναι αναμφισβήτητα συνεπές με το σχήμα της «Διάκρισης». Στον Πίνακα 5 η κατηγορία 1 της 5-μελούς ιεραρχίας ομάδων status περιορίζεται αρχικά σε μια «ελίτ» (1) από τα πλέον «υψηλά» επαγγέλματα και υψηλά στελέχη, στη συνέχεια (2) στα εισοδηματικά πιο εύπορα από αυτά τα νοικοκυριά και, τέλος (3), σε αυτούς από την τελευταία υπο-ομάδα με τουλάχιστον ένα γονέα απόφοιτο ΑΕΙ.

Για αυτή την ειδικότερη ανάλυση των υπο-ομάδων ανώτερης κοινωνικής θέσης – που ουσιαστικά προσδιορίζουν στα επίπεδα (2) και (3) μια μικρή ελίτ μεγέθους 5,6% και 2,4% – εξετάστηκαν για τα τρία πεδία πολιτιστικής κατανάλωσης (μουσική, θέατρο-χορός, σινεμά) οι περιπτώσεις συμμετοχής αποκλειστικά είτε σε μία ή περισσότερες ομάδες ανώτερης κατανάλωσης ή, αντίθετα, σε μία ή περισσότερες ομάδες λαϊκής κατανάλωσης είτε, τέλος, μικτής συμμετοχής που συνδυάζει ανώτερη και λαϊκή ομάδα. Όπως είναι φανερό από τον πίνακα, σε σύγκριση με το ευρύ στρώμα status 1, ούτε το ποσοστό των ανώτερων αυξάνει, ούτε των λαϊκών μειώνεται. Αντίθετα, στην ανώτατη μικρή υπο-ομάδα του 2,4% μειώνονται οι «άνωτεροι» και αυξάνονται οι «λαϊκοί» και, επιπλέον, αυξάνονται σημαντικά οι μικτές περιπτώσεις. Πρόκειται βέβαια για μόνο 61 άτομα (2,4% του δείγματος) και συνεπώς τα όποια συμπεράσματα είναι επισφαλής. Ωστόσο, αυτά τα δεδομένα έστω και ως ένδειξη έχουν ενδιαφέρον.

Ενόψει των προβλημάτων της θεωρίας της πολιτισμικής διάκρισης, ορισμένοι επίγονοι του Bourdieu υιοθετούν ένα θεωρητικό στρατήγημα που παραβιάζει τις διαρθρωτικές καταβολές του αρχικού σχήματος και ορίζουν τις «κοινωνικές τάξεις» προσδίδοντας βασικό συστατικό ρόλο στα πρότυπα πολιτιστικής κατανάλωσης και, γενικότερα, στο στυλ ζωής.¹⁸ Ως εκ τούτου η ισχύς της «ομολογικής»

18. Ο Weber έχει, βέβαια, αναφερθεί ρητά στη συστηματική σχέση μεταξύ ομάδων status (Stand) και στυλ ζωής. Σε συνδυασμό με τη γνωστή ροπή του να διατυπώνει τα θεωρητικά σχήματα ως ιδεατούς τύπους γίνεται κατανοητή η τάση να εκληφθούν θεωρητικές προτάσεις του, που στην ουσία συνιστούν υποθέσεις, ως ορισμοί. Άλλωστε η έννοια του Stand (estate) στον Weber έχει ισχυρές μεσαιωνικές καταβολές. Αν εκληφθεί κατά γράμμα, η χρησιμότητά της για ανάλυση των σημερινών κοινωνιών μειώνεται σημαντικά.

σχέσης μεταξύ τάξεων και προτύπων πολιτισμικής κατανάλωσης διατηρείται ανέπαφη. Σε ακραίες περιπτώσεις, οι «τάξεις» (στην ουσία πρόκειται για ειδικές ομάδες status) ορίζονται *μόνο* από το στυλ ζωής σε συνδυασμό με τον πλούτο και την καταναλωτική δύναμη.¹⁹ Πέρα από το γεγονός ότι έτσι παραχωρούμε πολύ χώρο στη μεταμορφωμένη απόρριψη των διαρθρωτικών τάξεων και την αναγωγή του στυλ ζωής σε καθοριστικό στοιχείο της κοινωνικής οργάνωσης, μια τέτοια προσέγγιση είναι πλήρως άχρηστη για το ερευνητικό ερώτημα που μας απασχολεί εδώ – καθώς το καθιστά καθαρή ταυτολογία.

Η διαπίστωση ότι δεν ισχύει στην «αυστηρή» (ακραία) εκδοχή της η υπόθεση της «ομολογικής» σχέσης μεταξύ κοινωνικών τάξεων και προτύπων πολιτιστικής κατανάλωσης δεν σημαίνει, βέβαια, ότι δεν υπάρχει σημαντική σχέση μεταξύ των καταναλωτικών προτύπων και του συστήματος διαστρωμάτωσης. Σ' όλα τα πολιτιστικά πεδία που εξετάστηκαν, οι ομάδες των ανώτερων και των παμφάγων, από τη μια, και των ανενεργών από την άλλη δείχνουν, με αντιδιαμετρικό τρόπο, σαφή και ισχυρή συσχέτιση με την ιεραρχία των κοινωνικών θέσεων. Όσον αφορά την ομάδα των λαϊκών καταναλωτών, που είναι εν πολλοίς διαταξική, η κοινωνική διαφοροποίηση από την ομάδα των ανώτερων καταναλωτών δεν εκδηλώνεται στους άξονες της διαστρωμάτωσης κατά οικονομικές τάξεις ή ομάδες status: αρνητική επιρροή έχει μόνο η ανώτατη εκπαίδευση χωρίς αυτό να σημαίνει ότι το μέσο εκπαιδευτικό επίπεδο των λαϊκών του ανώτερου στρώματος είναι χαμηλότερο – απλώς αυξάνονται οι πιθανότητες «διαρροών» προς τους ανώτερους). Η διαφοροποίηση εκδηλώνεται σαφώς στην κοινωνική σύνθεση του κοινού των χώρων ή των εκδηλώσεων που οι δύο ομάδες κυρίως επισκέπτονται. Υπάρχει, βέβαια, και μια κεντρική περιοχή κοινής συμμετοχής. Ωστόσο, το χάσμα μεταξύ των δύο είναι μεν αβαθές αλλά οπωσδήποτε σημαντικό.

19. Μια τέτοια ακραία περίπτωση είναι η περιώνυμη έρευνα του BBC το 2011 για τη «νέα ταξική δομή» στη Βρετανία υπό την καθοδήγηση των Mike Savage και Fiona Devine με ρητή αναφορά ότι βασίζεται στις θεωρίες του Pierre Bourdieu (Savage κ.ά., 2013). Στο διαδικτυακό ερωτηματολόγιο τίθενται ερωτήματα μόνο για την οικονομική κατάσταση, τις κοινωνικές σχέσεις με διάφορα επαγγέλματα και τις πολιτισμικές δραστηριότητες. Δεν περιέχονται ερωτήσεις για το επάγγελμα ή για το εκπαιδευτικό επίπεδο! (βλ. Mills, 2014). Το τεστ βρίσκεται στο <http://www.bbc.com/news/magazine-22000973>. Αξίζει να σημειωθεί ότι έτσι επιτυγχάνεται μια ενδιαφέρουσα αντιστροφή του ερωτήματος περί σχέσης μεταξύ τάξεων και lifestyle: έχουν οι κοινωνικές τάξεις σχέση με το επάγγελμα και την εκπαίδευση;

Παρόμοιες διαπιστώσεις έχουν οδηγήσει τις διεθνείς μελέτες που έχουν ακολουθήσει το ερευνητικό πρόγραμμα που υιοθετήθηκε και στην έρευνα της Αθήνας να καταλήξουν στο συμπέρασμα ότι, παράλληλα με την κριτική αμφισβήτηση του θεωρητικού μοντέλου της «Διάκρισης», τα εμπειρικά ευρήματα υποδεικνύουν και την απόρριψη του εντελώς αντίθετου θεωρητικού άκρου, δηλαδή των εξίσου διαδεδομένων μεταμοντέρνων θεωριών που προτάσσουν την πλήρη αποσύνδεση των πολιτιστικών καταναλωτικών προτύπων από τις δομές διαστρωμάτωσης. Σύμφωνα με τη μετα-μοντέρνα θεώρηση, θα περίμενε κανείς να παρατηρείται μια κατακερματισμένη, σχεδόν χαοτική, πολλαπλότητα καταναλωτικών ομάδων με διαφορετικές ταυτότητες που δεν έχουν συστηματική σχέση με τις οικονομικές τάξεις ή τη διαστρωμάτωση κατά status. Στο βαθμό που η μεταμοντέρνα θεώρηση προτάσσει ή συνεπάγεται πράγματι σχήματα αυτής της μορφής, τα εμπειρικά δεδομένα όντως είναι απορριπτικά. Από την άλλη, υποψιάζεται κανείς ότι σε μεγάλο βαθμό πρόκειται εδώ για μια σκιαμαχία: εάν το αντίπαλο δέος για τους μεταμοντερνιστές είναι οι κοινωνικές θεωρίες που προτάσσουν ένα μηχανιστικό σχήμα καθορισμού των πολιτιστικών πρακτικών από κάποια άκαμπτη ταξική δομή και εάν αυτές οι θεωρίες έχουν υποστασιοποιηθεί σε ένα μυθικό «φορντικό» παρελθόν, είναι πολύ πιθανόν τα εμπειρικά δεδομένα που εξετάσαμε εδώ να διαβάζονται από τους ίδιους ως αποδεικτικά στοιχεία χαοτικού κατακερματισμού ή γενικευμένης ρευστότητας.²⁰

4. ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΠΑΜΦΑΓΙΑΣ

Η θεωρία της «παμφαγίας» του Peterson (1992, 1995) επέφερε ουσιαστικά μια αλλαγή παραδείγματος στην ανάλυση της πολιτιστικής κατανάλωσης και υπέβαλε σε έντονα κριτική επαναξιολόγηση τόσο το μπουρντιεϊκό σχήμα της «Διάκρισης» όσο και τα κυρίαρχα σχήματα στην αμερικανική κοινωνιολογία για την σαφή ιεραρχική διαστρωμάτωση σε ανώτερη, μεσαία και κατώτερη κουλτούρα (κωδικοποιημένη με τους ρατσιστικούς όρους highbrow, middlebrow, lowbrow). Βασισμένος σε δεδομένα για την κατανάλωση μουσικών ειδών τη δεκαετία του 1980, ο Peterson υποστήριξε, σε αντίθεση με

20. Οι απόψεις του Bauman (2007) για την κατανάλωση δίνουν, νομίζω, πολύ έντονα αυτή την εντύπωση.

το παρελθόν και τα προηγούμενα θεωρητικά σχήματα, ότι, πρώτον, η κουλτούρα της ανώτερης τάξης συνεχίζει μεν να έχει ένα υψηλό τμήμα αλλά παρουσιάζει παράλληλα μια πολύ σημαντική διεύρυνση προς μεσαία και κατώτερα λαϊκά είδη και, δεύτερον, ότι η βάση της κοινωνικής διάκρισης των μορφωμένων ανώτερων στρωμάτων μετατοπίστηκε από το σνομπισμό και την αποκλειστικότητα της υψηλής κουλτούρας στην επίδειξη της *ποικιλομορφίας* στα πολιτιστικά αγαθά του ρεπερτορίου τους – στην ικανότητα να απολαμβάνουν ένα ευρύτατο φάσμα πολιτιστικών προϊόντων με ένα πνεύμα πιο δημοκρατικό και πιο ανεκτικό. Στον αντίποδα αυτού του σχήματος βρίσκονται τα κατώτερα στρώματα που είναι ουσιαστικά «μονοφάγοι» – περιορίζονται σε ένα ή πολύ λίγα συναφή είδη περιορισμένης πολιτιστικής εμβέλειας και χαμηλού γούστου. Ως συνέπεια, η πολιτιστική κοινωνική ιεραρχία πρέπει, σύμφωνα με το σχήμα του Peterson, να προσεγγίζεται κυρίως με άξονα διαφοροποίησης τον βαθμό *ποικιλομορφίας* (variety).

Σε νεώτερη επισκόπηση της (κυρίως υποστηρικτικής) εκτεταμένης διεθνούς έρευνας και θεωρητικής συζήτησης που προκάλεσε η θέση της παμφαγίας, ο Peterson (2005) διαφοροποίησε μερικώς τις θέσεις του δεχόμενος ότι η πολιτιστική κατανάλωση πρέπει σωστότερα να αναλυθεί σε δύο άξονες: την *ποικιλομορφία* και την *ιεραρχία* υψηλού-χαμηλού γούστου. Ωστόσο, η κριτική από την απέναντι όχθη (κυρίως από τους επηγόνους του Bourdieu) υπήρξε εντονότατη. Σε συντομία, τα σημαντικότερα κριτικά σημεία ήταν τα ακόλουθα. Πρώτον, η κατανάλωση λαϊκών ειδών από άτομα ανώτερης κουλτούρας δεν αναιρεί τις διακρίσεις που βασίζονται στις κοινωνικές διαφορές καθώς τα ανώτερα στρώματα έχουν διαφορετικό *τρόπο πρόσληψης* των πολιτισμικών προϊόντων – την μορφωμένη εκτίμηση αντί της απλής αδιαμεσολάβητης απόλαυσης. Επιπλέον τείνουν να επιλέγουν ποιοτικά ανώτερα υπο-είδη ή συγκεκριμένα έργα από τα διάφορα πολιτισμικά πεδία (Holt, 1997, Bennett κ.ά., 2009). Δεύτερον, η σε βάθος ανάλυση των επιλογών των πολιτισμικά ανώτερων στρωμάτων με συμπερίληψη όχι μόνο των θετικών προτιμήσεων αλλά και της *απαρέσκειας* (dislike) για μια σειρά είδη αποδεικνύει ότι, αφενός, τίθενται σαφή όρια πέραν των οποίων οι λαϊκές μορφές κουλτούρας δεν είναι αποδεκτές και οριοθετούν ένα σαφώς υποδεέστερο χώρο (Bryson, 1996) και, αφετέρου, ότι ακόμα και στον φαινομενικά ομοιογενή χώρο των ανώτερων στρωμάτων υπάρχουν σχίσματα και αντιθέσεις που αντιφάσκουν με την εικόνα πολιτιστικής

ανεκτικότητας των ανώτερων παμφάγων – όπως, για παράδειγμα, η αντιπάθεια για την νεανική υποκουλτούρα των σύγχρονων ειδών ροκ, ραπ, χιπ χοπ κ.λπ. (Tambubolon, 2008). Τέλος, πληθώρα μελετητών επισημαίνουν ότι συχνά αυτό που φαίνεται ως συμμετοχή σε λαϊκές μορφές κουλτούρας είναι συχνά είτε η οικειοποίηση και ο εξευγενισμός κάποιων ειδών (όπως παλαιότερα της τζαζ) είτε η ειρωνική και παιγνιώδης περιήγηση των ανώτερων καταναλωτών πολιτισμού σε εξωτικούς αλλότριους χώρους.

Αυτές οι κριτικές της θεωρίας της παμφαγίας, ανεξάρτητα από το αν τις περισσότερες φορές αποσκοπούν κυρίως στη διάσωση του αυθεντικού μπουρντιεϊκού σχήματος σε σύγχρονες συνθήκες που δεν ευνοούν τέτοιο εγχείρημα, θέτουν έγκυρα ερωτήματα και για τα δύο βασικά σκέλη των απόψεων του Peterson: τόσο για την πραγματική έκταση και αυθεντικότητα του φαινομένου της παμφαγίας όσο και για την υποτιθέμενη μετατόπιση της βάσης της πολιτισμικής διάκρισης από αυτή του κύρους και της εξουσίας της παραδοσιακής υψηλής κουλτούρας σε αυτή της δημοκρατικής ποικιλομορφίας του ρεπερτορίου των ανώτερων καταναλωτών πολιτισμού. Δεν είναι εδώ ο χώρος για να γίνει μια επισκόπηση της ογκώδους σχετικής βιβλιογραφίας²¹ αλλά μπορούν να ειπωθούν τα εξής. Παρά τις έγκυρες κριτικές επισημάνσεις για την *πραγματική* έκταση και ποιότητα της παμφαγίας, το γεγονός ότι έχει σημαντική έκταση στις περισσότερες χώρες της αναπτυσσόμενης Ευρώπης και Βόρειας Αμερικής δεν μπορεί να αμφισβητηθεί. Άλλωστε υπάρχει μια σειρά από πολύ σημαντικές διεθνείς κοινωνικές, πολιτισμικές και πολιτικές αλλαγές όπως και μετασχηματισμοί του πεδίου της πολιτιστικής παραγωγής που έχουν οδηγήσει σε αυτό: το μεταπολεμικό σοσιαλδημοκρατικό πολιτικό και ιδεολογικό κλίμα (κυρίως στην Ευρώπη), η εμφάνιση της νεανικής αντισυστημικής και αντιελιτίστικης κουλτούρας τη δεκαετία του 1960, η εκτεταμένη ταξική και εκπαιδευτική κινητικότητα και, σε παγκόσμιο επίπεδο, η επέκταση της εμπορευματοποίησης και μαζικής κατανάλωσης των πολιτιστικών αγαθών.

Όσον αφορά το δεύτερο σκέλος των απόψεων του Peterson, περί δημοκρατικής ποικιλομορφίας και ανεκτικού πολυπολιτισμού των ανώτερων στρωμάτων, οι κριτικές είναι εύστοχες αλλά στοχεύουν σε λάθος σημείο. Το θέμα δεν είναι πόσο αυθεντική είναι η διεύ-

21. Βλ., μεταξύ άλλων, τις αναφορές στα Peterson (2005) και στο συλλογικό τόμο Chan (2010) καθώς και την εκτενή σχετική αρθρογραφία στο περιοδικό *Poetics*.

ρυνση του ρεπερτορίου της ανώτερης πολιτισμικής ομάδας αλλά ότι ένα πολύ σημαντικό μέρος αυτού του ρεπερτορίου συνεχίζει να συνίσταται από αμιγώς «υψηλή» κουλτούρα που, αφενός, μονοπωλείται ουσιαστικά από αυτή την ομάδα και στηρίζει τις πρακτικές διάκρισης απέναντι σε άλλα πρότυπα κατανάλωσης και, αφετέρου, κατέχει προνομιακή θέση στο θεσμοποιημένο σύστημα πολιτισμικής εξουσίας. Αυτά τα στοιχεία συγκροτούν την «νόμμη» –για να χρησιμοποιήσουμε μια μπουρντιεϊακή έννοια– *ανωτερότητα* αυτής της ομάδας και, ως εκ τούτου, θέτουν σε αμφισβήτηση τον εν πολλοίς παραπλανητικό (αλλά περισσότερο πολιτικά ορθό) χαρακτηρισμό της με τον όρο της παμφαγίας. Εν πολλοίς και ο ίδιος ο Peterson στην επισκόπηση του 2005 δέχεται αυτή την άποψη προτείνοντας τον μικτό όρο «ανώτεροι παμφάγοι».²²

Ποια είναι η έκταση της παμφαγίας στην αθηναϊκή περίπτωση του 2013; Όπως ήδη σημειώθηκε, υπάρχουν σημαντικά στοιχεία παμφαγίας τόσο στους ανώτερους όσο και στους λαϊκούς. Ωστόσο, οι ομάδες των αμιγώς παμφάγων και στα τρία πεδία είναι ιδιαίτερα μικρές: από το ελάχιστο 1% στο θέατρο-χορό, 2,8% στη μουσική έως το μέγιστο 6% στο σινεμά. Στους πολιτιστικά ενεργούς τα αντίστοιχα ποσοστά είναι 4,7%, 7,6% και 10,0%. Σημαίνει αυτό ότι η ελληνική περίπτωση (και μάλιστα η πιο προωθημένη περιφέρεια της χώρας) «βρίσκεται πίσω» ως προς τη διεθνή αυτή τάση; Σε σύγκριση με τις ΗΠΑ και πιθανότατα την Ολλανδία η απάντηση πρέπει να είναι θετική αλλά σε σύγκριση με άλλες χώρες οι διαφορές είναι μικρές.²³

22. Όρος που τύποις είναι οξύμωρος. Αν είναι πράγματι παμφάγοι τότε είναι τόσο ανώτεροι όσο είναι και λαϊκοί. Στην πραγματικότητα υπονοείται ότι αυτοί οι παμφάγοι είναι μερικώς και επλεκτικά λαϊκοί και κυρίως ανώτεροι στα πολιτισμικά τους πρότυπα.

23. Στις ΗΠΑ το ποσοστό στη μουσική ξεπερνάει το 30% (Alderson κ.ά., 2007). Στην Ολλανδία, με εντελώς όμως διαφορετική μεθοδολογία, το ποσοστό ξεπερνάει το 50%! (Kraaykamp, Eijck and Ulte, 2010) Οι Chan και Goldthorpe (2007) υπολογίζουν τους μουσικούς παμφάγους στην Αγγλία σε 10%. Ωστόσο διακρίνουν και μία δεύτερη ομάδα παμφάγων βάσει των ακουσμάτων στο σπίτι. Αν λάβουμε υπόψη μόνο τις επισκέψεις σε «ζωντανές» συναυλίες, η ομάδα αυτή είναι εμφανώς «λαϊκή». Για τη Γαλλία, οι Coulangeon και Lemel (2010) υπολογίζουν τους *ανώτερους* παμφάγους σε 18% βάσει των ακουσμάτων γενικά. Συνεπώς, με βάση τις δραστηριότητες έξω από το σπίτι, η ομάδα αυτή θα περιορίζεται δραστικά. Επιπλέον, εκτιμούν ότι υπάρχει και δεύτερη ομάδα «μεσαίων» (middlebrow) παμφάγων. Και εδώ όμως έχουμε το πρόβλημα οριοθέτησης με ξεπερασμένα κριτήρια ποικιλομορφίας: η συγκεκριμένη ομάδα δεν ακούει ουσιαστικά καθόλου κλασική, όπερα και τζαζ ενώ ακούει πολλά είδη γαλλικής και διεθνούς поп, ροκ και «world music». Με βάση αυτούς τους ριζικούς αποκλεισμούς από την υψηλή

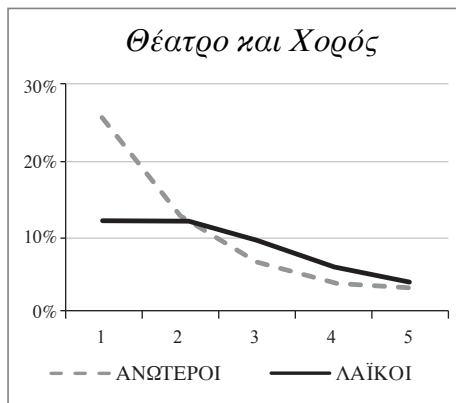
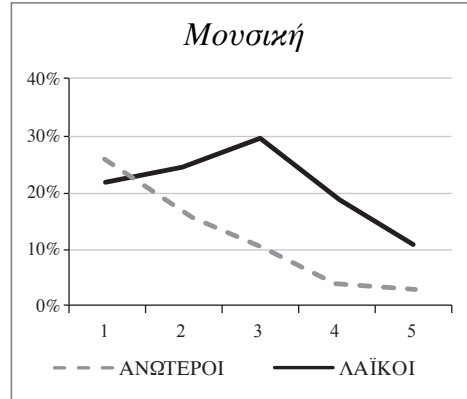
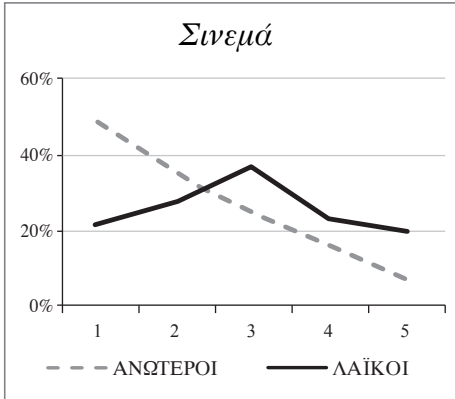
Επιπλέον οι διαφορές είναι μικρότερες από ότι οι μετρήσεις μας υποδεικνύουν. Πρώτον, τα ποσοστά των αμιγώς παμφάγων έχουν επηρεαστεί έντονα από την κρίση. Την περίοδο 2008-2009 το ποσοστό τους στο σύνολο του δείγματος ήταν διπλάσιο στη μουσική και τετραπλάσιο στο θέατρο-χορό. Δεύτερον, ο ορισμός των παμφάγων που χρησιμοποιούμε εδώ είναι, όπως τονίστηκε ήδη, πολύ πιο αυστηρός. Τέλος, και πιο σημαντικό, το πραγματολογικό υλικό αυτής της έρευνας που αναφέρεται *μόνο* στις επισκέψεις σε «ζωντανές» παραστάσεις είναι πολύ πιο στοχευμένο και περιοριστικό σε σύγκριση με τις περισσότερες αντίστοιχες έρευνες που συμπεριλαμβάνουν και πολιτιστική κατανάλωση στο σπίτι ή και δηλώσεις προτιμήσεων.

5. ΕΝΝΟΙΕΣ ΤΟΥ ΛΑΪΚΟΥ ΚΑΤΑΝΑΛΩΤΙΚΟΥ ΠΡΟΤΥΠΟΥ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟΣ ΔΥΪΣΜΟΣ

Η ονομασία «λαϊκός» (popular) για την ομάδα που διαφοροποιείται από τις ομάδες πολιτιστικής κατανάλωσης που καταναλώνουν σε μεγάλο βαθμό είδη «υψηλής» κουλτούρας (ανώτεροι που μπορεί να είναι λιγότερο ή περισσότερο παμφάγοι), απαντιέται πολύ συχνά στη σχετική διεθνή φιλολογία. Ως όρος αναφέρεται κυρίως στην κατανάλωση ευρύτατα δημοφιλών ειδών (popular=pop) και δευτερευόντως ειδών που έχουν ισχυρή ιστορική σύνδεση με τα κατώτερα στρώματα – τους αγρότες και την εργατική τάξη. Παράλληλα, σε κοινή γραμμή με τη μπουρντιεϊακή ανάλυση, θεωρείται κατά κανόνα ότι εφόσον η υψηλή κουλτούρα είναι αφενός κυρίαρχη και αφετέρου ηγεμονική (ορίζει με τρόπο γενικά αποδεκτό το «νόμιμο» και το «μη-νόμιμο»), τα «λαϊκά» είδη κατέχουν εμφανώς χαμηλές θέσεις στη ιεραρχία του γούστου. Ως εκ τούτου θα πρέπει να συνδέονται ιδιαίτερα με τα κατώτερα στρώματα. Σε τι βαθμό συνάδουν αυτές οι απόψεις με τα δεδομένα για την έκταση και την κοινωνική διαστρωμάτωση της ομάδας των λαϊκών καταναλωτών στα τρία πο-

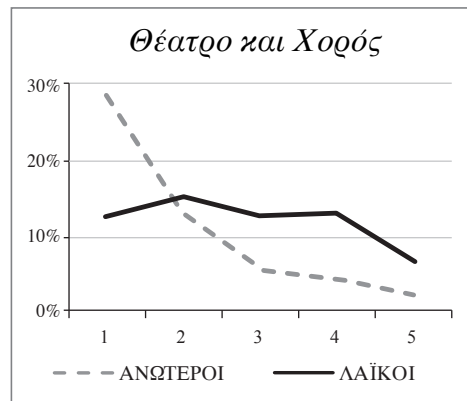
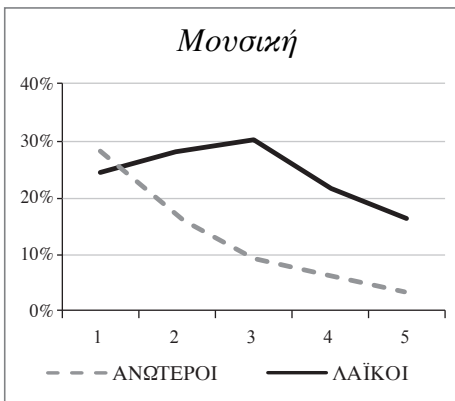
μουσική κουλτούρα, ο χαρακτηρισμός τους ως «παμφάγους» δεν είναι πειστικός. Στην περίπτωση της Ισπανίας της δεκαετίας του 1990 (Lopez-Sintas and Garcia-Alvarez, 2002) οι παμφάγοι εκτιμούνται σε 12% (και οι «ανώτεροι» σε 9%) αλλά στη βάση ενός ετερόκλητου συνόλου πολιτιστικών ειδών που μάλλον οδηγεί σε υπερεκτίμηση. Τέλος, στη Δανία οι Kraaykamp και Katz-Gerro (2008) υπολογίζουν ότι οι παμφάγοι βάσει της μίξης αρκετών διαφορετικών πολιτιστικών δραστηριοτήτων έφταναν το 2004 μόνο το 10% αλλά ότι ήταν αρκετά πολυπληθέστεροι το 1998 (19%) – μια σημαντική μείωση από τη δεκαετία του 1990 που διαπιστώνεται και από τον Peterson για τις ΗΠΑ.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1
Ανώτεροι και λαϊκοί στην ιεραρχία στρωμάτων status, 2011-12 και 2008-09

2008-2009

2008-2009

λιτιστικά πεδία που εξετάστηκαν για την Αθήνα; Πιο γενικά, πως πρέπει να κατανοήσουμε τον χαρακτήρα αυτής της μεγάλης λαϊκής πολιτιστικής ομάδας; Στο Διάγραμμα 1 φαίνονται οι καμπύλες της ποσοστιαίας συμμετοχής των ανώτερων καταναλωτών (διακεκομμένη γραμμή) και των λαϊκών καταναλωτών (συνεχής γραμμή) στα τρία πεδία πολιτιστικής κατανάλωσης σε ένα οριζόντιο άξονα που διακρίνει τις πέντε μεγάλες ομάδες κοινωνικής θέσης (status).

Ενώ η καμπύλη των ανώτερων καταναλωτών αυξάνεται έντονα με την άνοδο στην ιεραρχία του status, η καμπύλη των λαϊκών δείχνει είτε μηδενική σχέση με το επίπεδο status (σινεμά) είτε ασθενή θετική (κυρίως στο θέατρο-χορό). Όταν ωστόσο εξετάσουμε τις αντίστοιχες καμπύλες για την περίοδο 2008-09, τα επίπεδα συμμετοχής της λαϊκής κατανάλωσης στις κατώτερες ομάδες status 4 και 5 αυξάνονται σημαντικά στη μουσική και στο θέατρο-χορό (όπου έχουμε και μια γενικότερη αύξηση του μεριδίου των λαϊκών). Το αποτέλεσμα είναι μια σαφώς *διαταξική κατανομή* με πολύ περιορισμένη κλίση και μια κύρτωση στο μέσο της κοινωνικής ιεραρχίας στην περίπτωση της μουσικής. Για το σινεμά, για προφανείς λόγους, δεν έχουμε στοιχεία για τις επιλογές είδους ταινιών την περίοδο 2008-09 αλλά μπορούμε εύλογα να υποθέσουμε ότι θα υπήρχε παρόμοια άνοδος στις ομάδες 4 και 5 που έχουν θιγεί ιδιαίτερα από την κρίση. Και εδώ έχουμε μια κορυφή στη μέση της κοινωνικής ιεραρχίας (ομάδα status 3).

Από την ανάλυση των προσδιοριστικών παραγόντων της πιθανότητας να ανήκει κάποιο άτομο στην ομάδα των λαϊκών αντί στους ανώτερους ή στους ανενεργούς, γνωρίζουμε ότι ούτε η οικονομική τάξη αλλά ούτε και η κοινωνική θέση ασκούν σημαντική επιρροή²⁴ και ότι οι βασικοί καθοριστικοί παράγοντες είναι τρεις. Πρώτον, το εισόδημα: η έξοδος για πολιτιστική κατανάλωση απαιτεί οικονομικούς πόρους και αυξάνεται (ασθενώς) όσο μεγαλύτεροι είναι αυτοί

24. Με μερική εξαίρεση το σινεμά, όπου η κατανομή μεταξύ λαϊκών και ανώτερων εξαρτάται και από το επίπεδο του status. Γενικότερα, η ομάδα των λαϊκών στο σινεμά διαφέρει από τους λαϊκούς στη μουσική και στο θέατρο-χορό (αυτό είναι εμφανές και στους μέσους δείκτες στον Πίνακα 2) καθώς, όπως ήδη σημειώθηκε, τα περισσότερα είδη ταινιών στα οποία η ομάδα επικεντρώνεται θεωρούνται «κακού γούστου» και, επιπλέον, όντας ταινίες εισαγωγής (κυρίως αμερικανικές), δεν διαθέτουν εθνολαϊκή διάσταση που ενδεχομένως θα τους προσέδιδε μεγαλύτερη κοινωνική νομιμότητα και απήχηση. Η κατάσταση ήταν, βέβαια, διαφορετική τις δεκαετίες του 1950 και 1960 με την άνθηση του ελληνικού κινηματογράφου.

– μια προϋπόθεση που είναι καθοριστική στα χαμηλότερα στρώματα. Δεύτερον, η ηλικία: η πιθανότητα του ανήκειν στην ομάδα των λαϊκών αυξάνεται στις νεότερες ηλικίες – με την εξαίρεση της ομάδας στο πεδίο θεάτρου-χορού όπου συμβαίνει το αντίστροφο. Αυτό εξηγεί εν πολλοίς την κορυφή στην ομάδα status 3 στο σινεμά και στη μουσική δεδομένου ότι πρόκειται για μια ομάδα (κατώτεροι υπάλληλοι) που εμφανίζει σαφώς μικρότερη μέση ηλικία. Τρίτον, το εκπαιδευτικό επίπεδο του ατόμου και του πατέρα του, με δύο τρόπους: αρνητικά όταν έχουμε απόφοιτους ΑΕΙ (η πιθανότητα ένταξης στους λαϊκούς μειώνεται ενώ αυξάνεται η πιθανότητα ένταξης στους ανώτερους) και θετικά όταν έχουμε πατέρα χωρίς πλήρη δευτεροβάθμια εκπαίδευση – με εξαίρεση και πάλι το θέατρο-χορό όπου, περιέργως, υπάρχει αρνητική επιρροή μόνον όταν το εκπαιδευτικό επίπεδο τόσο του ατόμου όσο και του πατέρα του είναι 3 (μεταλυκειακό πλην ΑΕΙ – ειδικές σχολές, κολλέγια κλπ. και ΤΕΙ).

Από τη σκοπιά ενός οικονομολόγου, τα παραπάνω δεδομένα θα σήμαιναν ότι έχουμε να κάνουμε με την κατανάλωση ενός *αναγκαίου* αγαθού (αναγκαίου για τη διατήρηση ενός αποδεκτού επιπέδου διαβίωσης) που η έκταση της κατανάλωσης του (α) αλλάζει με το εισόδημα αλλά με χαμηλή εισοδηματική ελαστικότητα, (β) είναι μειωμένη στα κατώτερα στρώματα γιατί προϋποθέτει κάποιους ελάχιστους πόρους και (γ) μειώνεται στα ανώτερα στρώματα που εμφανίζουν μεγάλα ποσοστά πανεπιστημιακής εκπαίδευσης καθώς υφίσταται ανταγωνισμό από εναλλακτικά καταναλωτικά αγαθά υψηλού κοινωνικού κύρους που συνάδουν με τις ανάγκες καλλιεργημένων καταναλωτών. Δεδομένου ότι η κατανάλωση λαϊκών πολιτιστικών ειδών καλύπτει κοινές ανάγκες διασκέδασης, κοινωνικότητας, διέγερσης αισθημάτων και απλής αισθητικής απόλαυσης, αυτή η ωφελιμιστική ανάγνωση των δεδομένων ερμηνεύει επαρκώς τη διαταξικότητα της λαϊκής κατανάλωσης – τόσο στην Ελλάδα όσο και διεθνώς – όπως και τη συγκεκριμένη δυναμική της αλληλεπίδρασης της με την ανώτερη κατανάλωση.²⁵ Αφενός έχουμε σημαντική

25. Οι Chan και Goldthorpe (2010) στη συνθετική αποτίμηση των ευρημάτων για μια σειρά πολιτιστικών πεδίων στην περίπτωση της Αγγλίας, επισημαίνουν ακριβώς αυτή την «ωφελιμιστική» διάσταση της πολιτιστικής κατανάλωσης τονίζοντας ότι, σε αντίθεση με τη μπουρντιεακή έμφαση στη διάκριση, αυτές οι μορφές κατανάλωσης είναι εν πολλοίς *αυτοσκοπός* που η επίτευξη του εξαρτάται από τους διαθέσιμους από τα άτομα οικονομικούς και πολιτισμικούς πόρους. Ωστόσο, εντάσσουν αυτόν τον ατομιστικό «μηχανισμό» σε ένα ιεραρχικό σχήμα όπου η αύξηση των διαθέσιμων πόρων οδηγεί

παρουσία του λαϊκού προτύπου σε όλα τα στρώματα και αφετέρου αυτό το πρότυπο, σύμφωνα με τα ευρήματα μας, *δεν λειτουργεί ως σηματοδότης κοινωνικής θέσης* (status marker)²⁶ ακόμη και όταν αναλύεται η σχέση μεταξύ λαϊκών και ανώτερων καταναλωτών – με τη μερική εξαίρεση του λαϊκού σινεμά. Αυτό δεν σημαίνει, βέβαια, ότι υπάρχει ισοπεδωτική ομοιομορφία στον πολιτισμό και στον τρόπο ζωής σε ένα τόσο μεγάλο τμήμα του πληθυσμού όλων των κοινωνικών στρωμάτων. Τόσο από την άποψη της ποιότητας όσο και από την άποψη του επιπέδου και της συχνότητας κατανάλωσης, υπάρχει σημαντικότερη εσωτερική διαφοροποίηση σε αυτό που γενικευτικά ονομάζουμε «λαϊκό» καταναλωτικό πρότυπο.

Έχουμε ήδη σημειώσει ότι ήδη από τη δεκαετία του 1950 έχουν διεθνώς διαμορφωθεί κοινωνικές και πολιτιστικές τάσεις που έχουν προτάξει τη αναβάθμιση του κύρους και της σημασίας λαϊκών ειδών και έχουν αμφισβητήσει την ηγεμονία και τον ελιτισμό της υψηλής κουλτούρας. Στην ελληνική περίπτωση αυτό έγινε, βέβαια, κυρίως στο χώρο της μουσικής τις δεκαετίες του 1960 μέχρι το 1967 και μετά τη δικτατορία τα χρόνια του 1970 και 1980 σε συνδυασμό με αλλαγές στην πολιτική και την πολιτική κουλτούρα που προτάσσουν το εθνολαϊκό στοιχείο. Αυτό το ιδιαίτερο βάρος της μουσικής στις πολιτιστικές και πολιτικές εξελίξεις στην ελληνική περίπτωση ερμηνεύει πιθανότατα κατά μεγάλο μέρος και την ιδιαίτερη ποσοτική κυριαρχία της ομάδας των λαϊκών καταναλωτών σε αυτό το πεδίο (βλ. Διάγραμμα 1). Ωστόσο, αντίστοιχες προσπάθειες για αναβάθμιση της επιθεώρησης και του ελαφρού θεάτρου έχουν γίνει τόσο την δεκαετία του 1960 όσο και του 1970 και στο πεδίο του θεάτρου.

Όλα τα παραπάνω δεδομένα επισημαίνουν παράγοντες που καθιστούν ερμηνεύσιμο τόσο τον εκτεταμένο διαταξικό ρόλο των λαϊκών καταναλωτικών προτύπων όσο και τη σημαντική παρουσία τους ακόμη και στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα. Μολοταύτα, επειδή η κληρονομιά των μηχανιστικών δομικών θεωριών για τη σχέση μεταξύ διαστρωμάτωσης και υψηλής κουλτούρας είναι ισχυρότατη, μπορούν να τεθούν ερωτήματα για το παράδοξο της ύπαρξης

σταδιακά σε ανώτερα επίπεδα βαθμού *παμφαγίας* – ένα σχήμα που δεν είναι συμβατό με τα δικά μας ευρήματα.

26. Κάτι που, αξίζει να υπογραμμίσουμε, δεν διαπιστώνεται σε αντίστοιχες μελέτες άλλων χωρών – βλ. τις πολυπαραγοντικές αναλύσεις στο συλλογικό τόμο με επιμέλεια του Chan (2010).

ισχυρών ομάδων λαϊκής κατανάλωσης στην κορυφή της κοινωνικής ιεραρχίας. Μήπως αυτό οφείλεται σε διαφορές στα χαρακτηριστικά των δύο ομάδων; Στον Πίνακα 6 φαίνονται για την ομάδα status 1 το μέσο επίπεδο εκπαίδευσης τόσο των ατόμων όσο και του πατέρα τους, το μέσο μηνιαίο εισόδημα του νοικοκυριού τους και το μέσο κλιμάκιο της ηλικίας τους για τις ομάδες λαϊκών και ανώτερων στα τρία πεδία πολιτιστικής κατανάλωσης που εξετάζουμε.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Μέσα χαρακτηριστικά ανώτερων και λαϊκών της ομάδας status 1

	AVG(EDULV4)	AVG(EDULV4F)	AVG(INCOME)	AVG(AGE_r10)
ΘΕΑΤΡΟ-ΧΟΡΟΣ				
Ανώτεροι	3,864	2,687	1881,4	3,361
Λαϊκοί	3,824	2,441	2167,2	3,647
Ανωτ/λαϊκ	1,011	1,101	0,868	0,921
ΣΙΝΕΜΑ				
Ανώτεροι	3,853	2,442	1853,6	3,543
Λαϊκοί	3,816	2,887	2044,5	3,136
Ανωτ/λαϊκ	1,010	0,846	0,907	1,130
ΜΟΥΣΙΚΗ				
Ανώτεροι	3,873	2,767	2140,8	3,367
Λαϊκοί	3,806	2,605	1737,0	3,031
Ανωτ/λαϊκ	1,018	1,062	1,232	1,111

EDULV4, EDULV4F: Εκπαιδευτικό επίπεδο ατόμων & πατέρα (1-4 όπου 4=ΑΕΙ), IN-COME: μέσο μηνιαίο εισόδημα νοικοκυριού, AGE_r10: ηλικία σε κλιμάκια δεκαετίας

Στον Πίνακα 6 φαίνεται επίσης η σχέση μεταξύ των δεικτών των δύο ομάδων καταναλωτών. Όπως είναι φανερό, δεν υπάρχουν διαφορές που μπορούν να τεκμηριώσουν πειστικά κάποια ιδιαίτερη αιτιολογία για τον πολιτιστικό αυτό «διχασμό».²⁷ Το μέσο εκπαιδευ-

27. Η χρήση του όρου «διχασμός» γίνεται περισσότερο ειρωνικά παρά κυριολεκτικά. Άλλωστε, η σημαντικής έκτασης επικάλυψη μεταξύ των δύο ομάδων σε ένα αριθμό ενδιάμεσων ειδών, η ύπαρξη ικανού αριθμού μικτών περιπτώσεων και η συνύπαρξη των δύο ομάδων στα ίδια κοινωνικά στρώματα δείχνουν ότι μάλλον πρόκειται για «αβαθές χάσμα» παρά για «διχασμό».

τικό επίπεδο δείχνει ουσιαστικά μηδενική διαφορά ανάμεσα στις ομάδες. Το εκπαιδευτικό επίπεδο του πατέρα δείχνει ελαφρά βελτιωμένο στους ανώτερους κατά 6% και 10% στο θέατρο-χορό και στη μουσική. Αν λάβουμε υπόψη τους δείκτες της ηλικίας και το γεγονός ότι το μέσο εκπαιδευτικό επίπεδο του πατέρα είναι σχετικά δυσμενέστερο στις μεγαλύτερες ηλικίες, τα ποσοστά θα ήταν αντεστραμμένα – περίπου 6% στο θέατρο-χορό και 10% στη μουσική. Σε κάθε περίπτωση δεν πρόκειται για ιδιαίτερα σημαντικές διαφορές. Αντίθετα, περίεργως, οι λαϊκοί στο σινεμά δείχνουν αρκετά καλύτερη κοινωνική καταγωγή! Το εισόδημα δείχνει μετριώς ανώτερα επίπεδα (της τάξης του 9-13%) στους λαϊκούς του σινεμά και του θεάτρου-χορού, μια σχέση που φαίνεται να συνάδει με την άποψη του Bourdieu για το ρόλο της αναλογίας πολιτιστικού-οικονομικού κεφαλαίου, αλλά δείχνει την ακριβώς αντίθετη (και πολύ πιο ισχυρή) σχέση στην περίπτωση της μουσικής που βεβαίως είναι για τον Bourdieu το κατ' εξοχήν πεδίο λειτουργίας της διάκρισης.

6. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ: ΠΡΟΚΕΙΤΑΙ ΠΑΛΙ ΓΙΑ ΜΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΔΙΑΙΤΕΡΟΤΗΤΑ;

Συνοψίζοντας τα πιο ουσιαστικά σημεία στα προηγούμενα, θα υπογραμμίζαμε ότι το μετανεωτερικό ουσιαστικά φαινόμενο της πολιτιστικής παμφαγίας εμφανίζεται και στην ελληνική περίπτωση – κυρίως στις νεώτερες ηλικίες και κυρίως στο χώρο της μουσικής και του σινεμά – αλλά δεν έχει την ισχυρή απήχηση που υποθέτει το σχήμα του Peterson ούτε ποσοτικά αλλά ούτε, μπορούμε εύλογα να εικάσουμε, ως νέο νομοποιητικό πρότυπο δημοκρατικής και πολυπολιτισμικής ευρύτητας. Από την άλλη, το κλασικό σχήμα της μπουρντιεϊκής θεωρίας της «Διάκρισης» φαίνεται, στην περίπτωση των κοινωνικών συμφραζομένων των πολιτιστικά «ανωτέρων» καταναλωτών, να ισχύει μερικώς σε μια «ήπια» εκδοχή αλλά το γενικότερο και πλέον καθοριστικό μοντέλο της σχέσης «ομολογίας» (με την έννοια της αντιστοιχίας) μεταξύ κοινωνικών τάξεων και πολιτιστικών προτύπων δεν είναι συμβατό με τα ευρήματα αυτής της έρευνας – όπως άλλωστε και με τα ευρήματα μιας σειράς διεθνών ερευνών που ακολουθούν παρόμοια θεωρητική και μεθοδολογική προσέγγιση. Αυτό βέβαια συνεπάγεται ότι είναι ριζικά ασθενέστερα και τα συμφραζόμενα αυτού του σχήματος: η καθοριστική για τις κοινωνικές διακρίσεις άσκηση πολιτισμικής εξουσίας («συμβολικής

βίας» κατά τον Bourdieu) από την πλευρά των ανώτερων καταναλωτών και η επίσης καθοριστική σημασία των καταναλωτικών προτύπων για την κοινωνική αναπαραγωγή.

Εξίσου ή και περισσότερο σημαντικό από πολλές απόψεις είναι το μεγάλο μέγεθος της κοινωνικά και οικονομικά ασθενέστερης «σιωπηλής πλειοψηφίας» των *ανεργών* στην πολιτιστική κατανάλωση. Αλλά αυτό είναι πάγιο εύρημα αυτού του είδους των ερευνών και σπάνια σχολιάζεται.²⁸ Ιδιαίτερο σχολιασμό, ωστόσο, απαιτεί το εύρημα του σχετικά αβαθούς αλλά οπωσδήποτε σημαντικού πολιτιστικού χάσματος στις καταναλωτικές επιλογές μεταξύ των ανώτερων και λαϊκών καταναλωτών και του σχετικού «διχασμού» που παρατηρείται ακόμη και στα πλέον ανώτερα στρώματα μεταξύ των των δύο ομάδων.²⁹ Δεν μπορούμε να εκτιμήσουμε, όπως ήδη σημειώθηκε, κατά πόσο αυτό οφείλεται στην επιρροή των εθνολαϊκών πολιτισμικών στοιχείων και ιστορικο-πολιτικών επιρροών που αναφέρθηκαν³⁰ αλλά οπωσδήποτε το φαινόμενο είναι *prima facie* σημαντικό και θέτει ερμηνευτικά ερωτήματα. Πρόκειται μήπως για μια ακόμη ελληνική ιδιαιτερότητα;

Όπως ήδη τονίσαμε, η αντίληψη αυτού του φαινομένου ως παράδοξο συνιστά εν πολλοίς αντίδραση που προδίδει την ισχυρή ακόμη επιρροή παλαιότερων μηχανιστικών σχημάτων για τη σχέση μεταξύ κοινωνικών τάξεων και κουλτούρας. Μολοταύτα, η εικόνα μιας πολιτιστικά διαιρεμένης ανώτερης τάξης είναι αναπόφευκτο να προκαλεί απορίες. Ιδιαίτερα μάλιστα όταν ο πολιτιστικός «διχασμός» στο ανώτερο στρώμα δεν ερμηνεύεται, όπως είδαμε, δομικά από τα ατομικά χαρακτηριστικά πέραν της περιορισμένης άμεσης επιρροής της κοινωνικής καταγωγής που δεν αρκεί για να εξηγήσει επαρκώς

28. Για μια σημαντική εξαίρεση βλ. το άρθρο του Coulangeon (2013) για τις εξελίξεις στην έκταση πολιτιστικής συμμετοχής στη Γαλλία μεταξύ 1981 και 2008 σε σχέση με τις πολιτικές αυτής της περιόδου για εκδημοκρατισμό και αποκέντρωση του πολιτισμού. Ας σημειωθεί ότι τα συμπεράσματα του είναι αρνητικά.

29. Εξίσου σημαντικό σχετικό εύρημα είναι η έλλειψη σημαντικής σχέσης μεταξύ status και λαϊκού προτύπου κατανάλωσης.

30. Η υπόθεση εργασίας εδώ είναι ότι η αναβάθμιση του εθνολαϊκού στοιχείου στην κουλτούρα τις δεκαετίες του 1960, 1970 και 1980 σε συνδυασμό με ορισμένες συγγενικές διεθνείς τάσεις αύξησε σημαντικά την κοινωνική νομότητα επιλογής λαϊκών πολιτιστικών προτύπων στο χώρο των ανώτερων στρωμάτων. Από την άλλη, μπορεί να αντιτείνει κανείς ότι αυτή η επιθετική αναβάθμιση θα ήταν εξίσου πιθανό να βαθύνει την αντίθεση με την κοσμοπολίτικη, ευρωπαϊκή και ελιτίστικη «υψηλή» κουλτούρα.

τα μεγέθη των δύο διαφορετικών ομάδων. Αυτή η εικόνα θυμίζει, βέβαια, τον περιώνυμο πολιτισμικό δυϊσμό που έχει προταθεί από τον Ν. Διαμαντούρο (2000) ως ερμηνευτικό σχήμα της σύγκρουσης μεταξύ δυτικότερων εκσυγχρονιστών και «παρωχημένων» αντι-εκσυγχρονιστών με απόψεις και πεποιθήσεις που συνάδουν με την κουλτούρα αδικημένων μη-προνομούχων («underdog culture»). Αυτός ο πολιτισμικός δυϊσμός, κατά τον Διαμαντούρο, διατέμνει κάθετα το σύνολο της κοινωνικής διαστρωμάτωσης και φτάνει μέχρι και τα ανώτερα στρώματα. Το συγκεκριμένο σχήμα δυϊσμού και η συνακόλουθη ιστορική αφήγηση δεν αναφέρονται ρητά στα πολιτιστικά πράγματα αλλά ανάγουν τις διαφορές ιδεολογίας και πολιτικής κουλτούρας και συμπεριφοράς σε βαθύτατη αντίθεση μεταξύ των αξιών του ευρωπαϊκού ορθολογισμού και του διαφωτισμού, από τη μια πλευρά, και ενός αξιακού και κοσμοθεωρητικού συμπλέγματος που ανάγεται στην ορθόδοξη και την «ανατολική» παράδοση από την άλλη.³¹ Παρά την έλλειψη ρητής αναφοράς σε αντίστοιχο δυϊσμό στα πρότυπα πολιτιστικής κατανάλωσης, οι αναλογίες είναι πολύ έντονες για να αγνοηθούν. Από την άλλη, το όλο εγχείρημα της θεωρίας του πολιτισμικού δυϊσμού δεν περιλαμβάνει οιαδήποτε εμπειρική τεκμηρίωση. Τα μόνα στοιχεία εμπειρικών υποθέσεων που μπορέσαμε να επισημάνουμε υποδεικνύουν ότι οι οικονομικά «επιτυχημένοι» θα ανήκουν κυρίως στο δυτικότερο στρατόπεδο και ότι η κουλτούρα των «παρωχημένων» θα είναι ισχυρή στο δημόσιο τομέα. Αν εξετάσουμε αυτές τις υποθέσεις αντιστοιχώντας, κατ' αναλογία, τους πρώτους με τους πολιτιστικά ανώτερους και τους δεύτερους με τους λαϊκούς καταναλωτές, τα εμπειρικά δεδομένα δεν συμφωνούν. Τα στοιχεία που έχουμε δείξει μέχρι τώρα για τα ανώτερα στρώματα με βάση την τάξη, το status και το εισόδημα δεν συνηγορούν για την πρώτη υπόθεση. Σχετικά με τη δεύτερη, η ποσοστιαία συμμετοχή της απασχόλησης στον ευρύ δημόσιο τομέα ανά ομάδα πολιτιστικής κατανάλωσης σύμφωνα με τα στοιχεία μας είναι στη μουσική και στο σινεμά της τάξης του 28% στους λαϊκούς του ανώτερου στρώματος (που ανήκει τόσο στην οικονομική τάξη

31. Πρόκειται βέβαια για ένα ακραία μανιχαϊκό σχήμα με προφανή ιδεολογικο-πολιτική σκοπιμότητα – την υποστήριξη του εκσυγχρονισμού κατά Σημίτη κατά τη δεκαετία του 1990. Η επρροή του όμως παραμένει σημαντική. Δεν είναι τυχαίο ότι η σχετική προβληματική αναθερμάνθηκε με τις διαμάχες γύρω από το Μνημόνιο και το ζήτημα του κατά πόσο οι έλληνες ευθύνονται για τα όσα οδήγησαν στην τρέχουσα κρίση. Βλ. Τριανταφυλλίδου κ.ά. (2013).

1 όσο και στο πρώτο στρώμα status) ενώ είναι σαφώς μεγαλύτερο – της τάξης του 36% – στην ανώτερη ομάδα καταναλωτών. Εξαιρέση αποτελεί το πεδίο του θεάτρου-χορού όπου τα ποσοστά της απασχόλησης στο δημόσιο τομέα είναι μεγαλύτερο στους λαϊκούς (46%) από ότι στους ανώτερους (37%). Οι λαϊκού προτύπου καταναλωτές στο θέατρο, όμως, αποτελούν μια αριθμητικά μικρή κατηγορία και συνεπώς δεν αλλάζουν ουσιαστικά τη γενική εικόνα που δεν είναι, βέβαια, συμβατή με τη θεωρητική υπόθεση που εξετάζουμε.³²

Το σχήμα του πολιτισμικού δυϊσμού βασίζεται στις συγκρούσεις γύρω από τον εκσυγχρονισμό που διατρέχουν το σύνολο του κοινωνικού φάσματος. Ωστόσο, οι εκ των άνω προσπάθειες εκσυγχρονισμού που συνήθως επικεντρώνονται στο βίαιο *οικονομικό* μετασχηματισμό είναι εύλογο να επισύρουν σθεναρές αντιστάσεις από τα υποτελή στρώματα και είναι εκ του πονηρού να αναζητούμε τις αιτίες σε «εξωτικά» πολιτισμικά στοιχεία που πιθανότατα έχουν να κάνουν κυρίως με τη ρητορική και τη σημειολογία των κοινωνικών κινητοποιήσεων. Συνεπώς, η θεωρία του πολιτισμικού δυϊσμού προτείνει ουσιαστικά ένα ιστορικό-πολιτισμικό ερμηνευτικό σχήμα για την παράδοση και αντινομική, από ορισμένες απόψεις, δομή της πολιτικής κουλτούρας των *ανώτερων* στρωμάτων της ελληνικής κοινωνίας. Για αυτό το θέμα, όμως, έχουν προταθεί πιο «φειδωλά» (*parsimonious*) ερμηνευτικά σχήματα που επικεντρώνονται στο ρόλο και τη σημασία της ανόδου του λαϊκισμού την μετεμφυλιακή περίοδο και μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1980.³³ Το ζήτημα από τη σκοπιά αυτής της ανάλυσης είναι κατά πόσο αυτές οι διαφοροποιήσεις στο επίπεδο των αξιών και της πολιτικής κουλτούρας συνδέονται άμεσα και με αντίστοιχες διαφορές στα *πολιτιστικά* πρότυπα.³⁴

32. Πέραν αυτών, η πολυμεταβλητή ανάλυση των πιθανοτήτων ένταξης των ατόμων στις καταναλωτικές ομάδες μουσικής, που είναι και το πιο σχετικό με το θέμα πεδίο, έδειξε ότι η απασχόληση στο δημόσιο τομέα είναι σαφώς απορριπτέα ως προσδιοριστικός παράγων τόσο στο σύνολο του δείγματος όσο και για την ανώτερη οικονομική τάξη ειδικότερα. Τα σχετικά στοιχεία είναι στη διάθεση των ενδιαφερομένων ερευνητών.

33. Ο Ν. Δεμερτζής προτείνει ως ερμηνεία το σκεπτικό ότι ο χρόνιος αποκλεισμός τη μεταπολεμική περίοδο μεγάλων τμημάτων των ανώτερων και μεσαίων «μικροαστικών» στρωμάτων από το σύστημα εξουσίας και κοινωνικού κύρους έχει οδηγήσει σε μόνιμα αισθήματα προσβολής και δυσανασκέτησης («resentment») που οδηγούν σε ριζική αντιστροφή των αξιών («transvaluation») προς αξίες και πεποιθήσεις που συνάδουν περισσότερο στα λαϊκά στρώματα αντί στη θεωρητικά πιο φυσική για αυτά τα στρώματα αποδοχή των αξιών της κυρίαρχης ελίτ (Demertzis, 2006).

34. Ο Σ. Σοφός (1994) έχει υποστηρίξει ότι μια τέτοια άμεση σχέση πράγματι

Δεν έχουμε το εμπειρικό υλικό για να απαντήσουμε σε αυτό το ερώτημα αλλά νομίζουμε ότι μια απλή αντιστοίχιση θα ήταν εξαιρετικά απλουστευτική.

Συμπερασματικά, μπορεί να έχουμε σημαντική επιρροή από ελληνικές ιστορικο-πολιτισμικές ιδιαιτερότητες – όπως άλλωστε κάθε χώρα – αλλά οπωσδήποτε δεν στοιχειοθετείται άλλη μια περίπτωση του περιφημου ελληνικού «εξαιρετισμού» όπως η ακραία θεωρία του πολιτισμού δυϊσμού υποδεικνύει. Στον αντίποδα των προσεγγίσεων που τονίζουν ελληνικές ιδιαιτερότητες, που εν πολλοίς ανάγονται στην υπερ-πολιτικοποιημένη περίοδο 1960-1985, ο Ν. Σεβαστάκης (2004) υποστηρίζει ότι τη δεκαετία του 1990 υπήρξε επικράτηση του μεταμοντέρνου καταναλωτισμού σε συνδυασμό με μια νεοφιλελεύθερη «απόθεση» του πολιτικού στοιχείου που, σύμφωνα με τη διεθνή τάση εκλεκτικού «remix», συμπεριέλαβε και δημοφιλή λαϊκά πρότυπα στην καθιερωμένη πολυποίκιλη καταναλωτική κουλτούρα.³⁵ Παρόμοια εν πολλοίς ανάλυση, αν και με πιο σύνθετη εννοιολόγηση, προτάσσουν και οι Βαμβακάς και Παναγιωτόπουλος που ανιχνεύουν την στροφή προς τον μαζικό ατομιστικό καταναλωτισμό και τον πολιτισμικό πλουραλισμό ήδη από τη δεκαετία του 1980 (2010). Αυτές οι αναλύσεις συμβάλλουν αρκετά πειστικά στην κατανόηση τόσο του φαινομένου της παμφαγίας όσο και της κοινωνικής αποδοχής διαφορετικών πολιτιστικών προτύπων τα χρόνια μετά το γύρισμα του αιώνα, ιδιαίτερα μάλιστα, αν λάβουμε υπόψη τις σημαντικές ομοιότητες μεταξύ των ευρημάτων για την Αθήνα και πολλών διεθνών μελετών. Ωστόσο, φοβόμαστε ότι φτάνουν στο άλλο άκρο και υποτιμούν τη σημασία των αντιθέσεων μεταξύ υψηλής και λαϊκής κουλτούρας στη διαμόρφωση των προτύπων πολιτιστικής κατανάλωσης και το ρόλο των εθνολαϊκών στοιχείων – ιδιαίτερα

υπάρχει. Ωστόσο, το παράδειγμα που χρησιμοποιεί για τεκμηρίωση – η σχέση μεταξύ του λαϊκισμού και του ελληνικού σινεμά δημιουργών την δεκαετία του 1970 – έχει πολύ περιορισμένη εμβέλεια.

35. Ο Ν. Μουζέλης αντίθετα πιστεύει ότι αυτός ο, κατά τη δική του διατύπωση, «πολιτιστικός συγκρητισμός» είναι χαρακτηριστική δυσπροσαρμογή σε ένα (ψευδές) ελληνικό δίλλημα είτε πλήρους ένταξης στην ευρωπαϊκή κουλτούρα είτε αμυντικής περιχαράκωσης στη ντόπια παράδοση. Ωστόσο, επισημαίνει επίσης ότι ο πολιτιστικός συγκρητισμός ενισχύεται σημαντικά από την επιρροή του μεταμοντέρνου σχετικισμού απέναντι στο ζήτημα της αξίας των πολιτιστικών αγαθών και πρακτικών και, σε τελική ανάλυση, από την επικράτηση του καταναλωτισμού (Μουζέλης, 2002, σελ. 214-218).

στο χώρο της μουσικής.³⁶ Με γνώμονα τα ευρήματα αυτής της έρευνας φαίνεται να υποτιμούν επίσης, λόγω της ιδιαίτερης έμφασης στη σημασία των ισοπεδωτικών μεταβολών που επέφερε η διεθνής μεταμοντέρνα στροφή, την έκταση των διαφοροποιήσεων στα πρότυπα πολιτιστικής κατανάλωσης και την ιδιόμορφη αλλά ισχυρή σχέση τους με την κοινωνική διαστρωμάτωση.³⁷

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

- Βαμβακάς, Β. και Παναγιωτόπουλος, Π. (2010). Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: Κοινωνικός εκσυγχρονισμός, πολιτικός αρχαϊσμός, πολιτισμικός πλουραλισμός. Στο Β. Βαμβακάς και Π. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: Κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό* (σελ. XXXI-LXXI). Αθήνα: Εκδόσεις «Το Πέρασμα».
- Bauman, Z. (2008), *Ζωή για κατανάλωση* (μτφ.: Γ. Καράμπελας). Αθήνα: Πολύτροπον.
- Διαμαντούρος, Ν. (2000) (πρώτη έκδοση στην αγγλική, 1994). *Πολιτισμικός δυϊσμός και πολιτική αλλαγή*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Εμμανουήλ, Δ. (2014). Κοινωνικοοικονομικές τάξεις, ομάδες status και κοινωνική κινητικότητα στην Αθήνα: Πρώτα αποτελέσματα της στατιστικής ανάλυσης. Έκθεση Εργασίας 6.1-3, Έργο SECSTACON. Αθήνα: ΕΚΚΕ
- Εμμανουήλ, Δ., Καυταντζόγλου, Ρ. και Σουλιώτης, Ν. (2014). *Πολιτιστική κατανάλωση – Επισκέψεις σε χώρους μουσικής, θεάτρου, χορού και σινεμά στην Αθήνα του 2013: Αποτελέσματα της στατιστικής ανάλυσης*. Έκθεση Εργασίας 6.5 & 7.2, Έργο SECSTACON. Αθήνα: ΕΚΚΕ.
- Εμμανουήλ, Δ., Καμούτση, Φ., Καυταντζόγλου, Ρ. και Σουλιώτης, Ν. (2015) *Κοινωνικο-οικονομική τάξη, κοινωνική θέση και κατανάλωση: Τελική έκθεση αποτελεσμάτων*, Έργο SECSTACON. Αθήνα: ΕΚΚΕ.

36. Στην μελέτη του Σεβαστάκη γίνεται μια σωστή κατά την άποψη μας κριτική στην υπερεκτίμηση της σημασίας που έχει στα πολιτιστικά πράγματα αυτό που ο ίδιος ονομάζει «εθνο-ρομαντισμό». Ωστόσο, αυτές οι περιορισμένες κινήσεις κυρίως διανοουμένων και κύκλων γύρω από την εκκλησία δεν πρέπει να ταυτίζονται με την πολύ ευρύτερη επιρροή του εθνολαϊκού στοιχείου που διατρέχει όλα τα κοινωνικά στρώματα.

37. Αν και οι Βαμβακάς και Παναγιωτόπουλος επισημαίνουν ότι υπήρξε παράλληλα σημαντική αντίδραση από τα πολιτισμικά εκλεπτυσμένα ανώτερα στρώματα που μορφοποιήθηκε στη διαμόρφωση νέων χώρων και τρόπων κατανάλωσης που διατηρούν τις πρακτικές διάκρισης και αναζήτησης κύρους. Πιο γενικά, η ανάλυση τους είναι ιδιαίτερα σύνθετη και απαιτεί αξιολόγηση που δεν μπορεί να γίνει στο χώρο αυτής της σύντομης επισκόπησης.

- Καραποστόλης, Β. (1983). *Η καταναλωτική συμπεριφορά στην ελληνική κοινωνία 1960-1975*. Αθήνα: ΕΚΚΕ.
- Μουζέλης, Ν. (2002). *Από την αλλαγή στον εκσυγχρονισμό*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Σεβαστάκης, Ν. (2004). *Κοινότοπη χώρα: Όψεις του δημόσιου χώρου και αντινομίες αξιών στη σημερινή Ελλάδα*. Αθήνα: Σαββάλας.
- Σουλιώτης, Ν. (2009). Διεύρυνση του κοινού, εκλέπτυνση των διακρίσεων: Κοινωνική κατασκευή της ζήτησης στην αθηναϊκή συμβολική οικονομία από τα μέσα της δεκαετίας του '70 έως σήμερα. Στο Θ. Μαλούτας, Δ. Εμμανουήλ, Ε. Ζακοπούλου, Ρ. Καυταντζόγλου και Μ. Χατζηγιάννη (επιμ.) *Κοινωνία και χώρος στην Αθήνα: Η δυναμική των μεταβολών της τελευταίας εικοσαετίας* (σελ. 279-320). Αθήνα: ΕΚΚΕ, Μελέτες-Έρευνες 2.
- Σοφός, Σ. (1994). Λαϊκή ταυτότητα και πολιτική κουλτούρα στη μεταδιδασκτορική Ελλάδα: προς μια πολιτιστική προσέγγιση του λαϊκιστικού φαινομένου. Στο Ν. Δεμερτζής (επιμ.) *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα* (σελ. 133-158). Αθήνα: Οδυσσέας.
- Τριανταφυλλίδου, Α., Γρώπα, Ρ. και Κούκη, Χ. (2013). Εισαγωγή: Είναι η Ελλάδα ένα νεωτερικό κράτος;. Στο Α. Τριανταφυλλίδου, Ρ. Γρώπα, Χ. Κούκη (επιμ.), *Ελληνική κρίση και ευρωπαϊκή νεωτερικότητα* (σελ. 15-49). Αθήνα: Κριτική.
- Ζορμπά, Μ. (2014). *Πολιτική τον πολιτισμού: Ευρώπη και Ελλάδα στο δεύτερο μισό του 20ού αιώνα*. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.

Ξενόγλωσση

- Alderson A. S., Junisbai A. and Heacock, I. (2007). Social status and cultural consumption in the United States. *Poetics*, 35, pp. 191-212.
- Bauman, Z. (2007). *Consuming life*. Cambridge: Polity.
- Bennett, T. (2007). Habitus Clivé: Aesthetics and politics in the work of Pierre Bourdieu. *New Literary History*, 38, pp. 201-228.
- Bennett, T., Savage, M., Silva, E. B., Warde, A., Gayo-Cal, M. and Wright, D. (2009). *Culture, class, distinction*. London: Routledge.
- Blau, P. and Duncan, O. D. (1967). *The American Occupational Structure*. New York: John Wiley & Sons.
- Bourdieu, P. (1984, αρχική έκδοση στη γαλλική 1979). *Distinction: A social critique of the judgement of taste*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Breen, R. (2005). Foundations of class analysis in the Weberian tradition. In E. O. Wright (ed.), *Approaches to class analysis* (pp. 31-50). Cambridge: Cambridge U. P.
- Bryson B. (1996). 'Anything but heavy metal': symbolic exclusion and musical dislikes. *American Sociological Review* 61 (5), pp. 884-899.
- Chan, T. W. (ed.) (2010). *Social status and cultural consumption*. Cambridge: Cambridge U.P.
- Chan, T. W. and Goldthorpe, J. H. (2004). Is there a status order in contemporary British society? Evidence from the occupational structure of friendship. *European Sociological Review*, 20(5), pp. 383-401.
- Chan, T. W. and Goldthorpe, J. H. (2005). The social stratification of theatre, dance and cinema attendance. *Cultural Trends*, 14(3), 55, pp. 193-212.
- Chan, T. W. and Goldthorpe, J. H. (2007). Class and status: The conceptual distinction and its empirical relevance. *American Sociological Review*, 72, pp. 512-532.
- Chan, T. W. and Goldthorpe, J. H. (2007b). Social stratification and cultural consumption: Music in England. *European Sociological Review*, 23(1), pp. 1-19.

- Chan, T. W. and Goldthorpe, J. H. (2010). Social stratification of cultural consumption across three domains: music; theatre, dance and cinema; and the visual arts. In T. W. Chan (ed.), *Social status and cultural consumption* (pp. 204-231). Cambridge, New York, Melbourne: Cambridge University Press.
- Clarke, D. B. (2003). *The consumer society and the postmodern city*. London: Routledge
- Coulangeon, P. (2013). Changing policies, challenging theories and persisting inequalities: Social disparities in cultural participation in France from 1981 to 2008. *Poetics*, 41, pp. 177-209.
- Coulangeon, P. and Lemel, Y. (2010). Bourdieu's legacy and the class-status debate on cultural consumption: musical consumption in contemporary France. In T. W. Chan (ed.), *Social status and cultural consumption* (pp. 84-108). Cambridge, New York, Melbourne: Cambridge University Press.
- Demertzis, N. (2006). Emotions and populism. In S. Clarke, P. Hoggett and S. Thompson (eds.) *Power, passion and politics* (pp. 103-122). London: Palgrave.
- Fearherstone, M. (1991). *Consumer culture and postmodernism*. London: Sage.
- Gans, H. J. (1974). *Popular culture and high culture: An analysis and evaluation of taste*. New York: Basic Books.
- Giddens, A. (1991). *Modernity and self-identity: Self and society in the late modern age*. Cambridge: Polity.
- Goldthorpe, J. (2007). Cultural capital: Some critical observations. *Sociologica*, 2, doi: 10.2383/24755.
- Goss, J. (2004). Geography of consumption I. *Progress in Human Geography* 28 (3), pp. 369-380.
- Holt, D. B. (1997). Distinction in America? Recovering Bourdieu's theory of taste from its critics. *Poetics*, 25, pp. 93-120.
- Hauser, R. M. and Warren, J. R. (1997). Socioeconomic indexes of occupational status: A review, update and critique. In A. Raftery (ed.) *Sociological Methodology* (pp. 177-298). Cambridge, UK: Blackwell.
- Kraaykamp, G., Van Eijck, K. and Ultee, W. (2010). Status, class and culture in the Netherlands. In T. W. Chan (ed.), *Social status and cultural consumption* (pp. 169-203). Cambridge, New York, Melbourne: Cambridge University Press.
- Lahire, B. (2003). From the habitus to an individual heritage of dispositions. Towards a sociology at the level of the individual. *Poetics*, 31, 329-355.
- Lahire, B. (2008). The individual and the mixing of genres: Cultural dissonance and self-distinction. *Poetics*, 36, pp. 166-188.
- Lopez-Sintas, J. and Garcia-Alvarez, E. (2002). Omnivores show up again: the segmentations of cultural consumerism in Spanish social space. *European Sociological Review*, 18, pp. 353-368.
- Meier Jaeger, M. and Katz-Gerro, T. (2008). *The rise of the cultural omnivore 1964-2004*. Working paper 09. Copenhagen: The Danish National Centre for Social Research.
- Mills, C., (2014). The Great British class fiasco: A comment on savage et al. *Sociology*, DOI: 10.1177/0038038513519880
- Peterson R. (1992). Understanding audience segmentation: From elite and mass to omnivore and univore. *Poetics*, 21, pp. 243-258.
- Peterson R. (2005). Problems in comparative research: The example of omnivorousness. *Poetics*, 33, pp. 257-282.
- Peterson, R. and Kern, R. M. (1996). Changing highbrow taste: From snob to univore. *American Sociological Review*, 61 (5), pp. 900-907.

- Savage, M., Devine, F., Cunningham, N., Taylor, M., Li, Y., Hjellbrekke, J., Le Roux, B., Friedman, S. and Miles, A. (2013). A new model of social class: Findings from the BBC's Great British Class Survey Experiment. *Sociology*, DOI: 10.1177/0038038513481128
- Tampubolon, G. (2008). Revisiting omnivores in America circa 1990s: The exclusiveness of omnivores?. *Poetics*, 36, 243-264.
- Ustuner, T. and Holt, D. B. (2010). Toward a theory of status consumption in less industrialized Countries. *Journal of Consumer Research: An Interdisciplinary Quarterly*, University of Chicago Press, 37 (1), pp. 37-56.
- Weininger, E. B. (2005). Foundations of Pierre Bourdieu's class analysis. In E. O. Wright (ed.), *Approaches to class analysis* (pp. 82- 118). Cambridge: Cambridge U. P.
- Wynne, D. and O'Connor, J. (1998). Consumption and the Postmodern City. *Urban Studies*, 35, pp. 841- 864.